

Fale Alea 'o Tonga

**KO E MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	9
'Aho	Pulelulu, 3 'Akosi 2022

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmāte Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	Hon. Semisi Fakahau
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Vaea	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu
Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Fohe	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa <i>Light of Life</i> Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 9/2022
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Pulelulu 03 'Aokosi, 2022
Taimi: 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu	
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea	
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea	
Fika 04	:	KOMITI KAKATO	
	:	Ngaahi Ngāue ke lipooti ki he Fale Alea:	
		4.1	Fika 3/2022: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 1) ki he Ngaahi Hia
		4.2	Fika 4/2022: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Ngaahi Hia
		4.3	Fika 1/2022: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Fakatau Fakapule'anga 2020 [<i>Tali fakataha mo e fakatonutonu</i>]
Fika 05	:	Ngaahi Tu'utu'uni:	
		5.1	Fika 2/2022: Ngaahi Tu'utu'uni ki Hono Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga (Ngaahi 'Akauni) 2021
		5.2	Fika 3/2022: Tu'utu'uni Lao (Fakatonutonu) ki Hono Pule'i 'o e Tute mo e 2021
		5.3	Fika 4/2022: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) Fakaha 'o ha Tu'unga
		5.4	Fika 6/2022: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukupau Pa'anga Hu Mai 2021
		5.5	Fika 7/2022: Ngaahi Tu'utu'uni (Lesisita 'o e Kau Faiako) ki he Ako 2021

		5.6	Fika 8/2022: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukupau 'Ekisia 2021
		5.7	Fika 9/2022: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2021
		5.8	Fika 10/2022: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Tukupau 'Ekisia 2021
		5.9	Fika 11/2022: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 3) ki he Tukupau 'Ekisia 2021
		5.10	Fika 12/2022: Ngaahi Tu'utu'uni ki Hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2021
		5.11	Fika 13/2022: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute (Pacer Plus) 2021
		5.12	Fika 14/2022: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matatahi) 2021
		5.13	Fika 15/2022: Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli 2021
		5.14	Fika 17/2022: Ngaahi Tu'utu'uni ki he Lesisita 'o e Kau Ngaue Fale'i ki he Fakafuofua Uesia 'o e 'Atakai 2021
Fika 06	:		LIPOOTI/FAKAMATALA FAKATA'U:
		6.1	Potungaue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 2020/2021
		6.2	Potungaue Pa'anga 2020/2021
		6.3	Potungaue Mo'ui 2020/2021
		6.4	Potungaue MEIDECCC 2020/2021
		6.5	'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale ki he 2017
		6.6	'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale ki Sanuali 2020 ki Sune 2021
		6.7	'Ofisi 'o e 'Atita Seniale 2020/2021
		6.8	Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga ki he Ta'u 'oku ngata 'i he 'aho 30 Sune
		6.9	Komisoni Fili 2020/2021 (Lipooti 'i hono fakahoko 'o e Fili Lahi 2021)

		6.10	Potungaue ki Muli 2020/2021
		6.11	Potungaue Fakamaau'anga 2020/2021
Fika 07	:	Ngaahi me'a makehe	
Fika 08	:	Kelesi	

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga	9
Lotu	9
Ui ‘a e Fale	9
Poaki	9
Me’a ‘Eiki Sea	9
Lipooti e ngāue ne lava ‘i he Komiti Kakato	10
Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Fakatau Fakapule’anga 2020	10
Pāloti ‘o tali Fale Alea Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Fakatau Fakapule'anga 2020	11
Lao Fakaangaanga fika 3/2022	11
Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 1 ki he Ngaahi Hia 2022	12
Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) Fika 2 ki he Ngaahi Hiá	12
Poupou Pule’anga ki he monomono mei he Fakaafongā Tongatapu 2	13
Pāloti 'o tali Lao Fakaangaanga fika 2 ki he Lao Ngaahi Hia	13
Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i Pa’anga e Pule’anga’ (Ngaahi ‘Akauni) 2021	14
Fakamatala puipuitu'a ki he Tu'utu'uni ki hono Pule'i Pa'anga Pule'anga ('Akauni) 2021	14
Fakatonutonu ki he kupu 6 e Tu'utu'uni	16
Fokotu’u fakatonutonu ki he kupu 6 (2) (f)	16
Poupou Pule’anga fakatonutonu ki he kupu 6 (2) (f)	17
Fakama’ala’ala Minisita Pa’anga ki he ngaahi ‘akauni Pule’anga	17
Fokotu’u ke fakakau ngaahi kupu kehe fekau’aki mo e fakamatala pa’anga Pule’anga kae ‘ikai ko e kupu 35 pē	18
Fokotu’u ke tānaki kongā 4 & 5 ke kakato Ngaahi ‘Akauni Pule’anga	19
Fakama’ala’ala Minisita Pa’anga he kupu 6 (2) ki he tefito’i fakamatala pa’anga Pule’anga ..	19
Fakafelāve’i e kupu 2 pea mo e kupu 6 e Tu’utu’uni	20
Faka’amu Pule’anga ke a’u ki ha taimi kuo ‘ene fakafiemālie fakamatala pa’anga, tonu pea kakato ki he ‘Atita	22
Tu’utu’uni ‘oku alea’i mei he Pule’anga kimu’a pea ‘oku poupou pē ki ai Pule’anga lolotonga	23
Tali Pule'anga fakatonutonu ki he kupu 6 (2) (f)	24
Fokotu'u ke to'o kongā 4 kae liliu 'o kongā 6	25
Tui ka tali ngaahi kupu kehe ki he Tu’utu’uni ‘e ‘ikai tali ‘Atita hono tuifio ange fakamatala pa’anga Pule’anga	26
Fakatonutonu pē ‘e 1 pe ki he Tu’utu’uni ki hono Pule’i Pa’anga Pule’anga (Ngaahi ‘Akauni) 2021	27

Pālōti 'o fakapaasi Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i Pa'anga Pule'anga (Ngaahi 'Akauni)	27
Tu'utu'uni Lao Fakatonutonu ki hono Pule'i Tute & 'Ekisia 2021	28
Fakama'ala'ala he Tu'utu'uni ki hono Pule'i Tute & 'Ekisia 2021	28
Fakatonutonu ki he kupu 2 & fehu'ia 'uhinga 'ikai 'asi 'aho kamata fakahoko ai tu'utu'uni	29
Fokotu'u ki ha matapā ala kole'i ha me'alele hū mai ko e 'ofa mai hoto kāinga mei muli	30
'I ai konga kehe he Lao malava fai ha kole he tute me'alele taautaha ko e me'a'ofa mei muli	31
Kole ha ki'i kupu he Tu'utu'uni malava fai hano kole 'oha me'alele 'ofa mai mei muli	32
Uesia ma'u'anga vai he ngaahi me'alele maumau	33
Pālōti'i 'o tali Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Tute & 'Eikisia 2021.....	33
Tu'utu'uni fika 4/2021 fekau'aki mo e KOVITI-19	34
Puipuitua ki he Tu'utu'uni fika 4/2021	34
Lipooti ki he ngaahi konituleki lalahi na'e fakamo'oni mo e Pule'anga ki he langa maumau hili e sunami	35
Fakamo'oni aleapau ki hono fakalelei'i Uafu Kuini Salote	36
Fehu'ia ngaahi fakamo'oni ngāue langa e Pule'anga koe'uhi ko e ta'efiemalie ngaahi kautaha ni'ihī	37
Fakahā 'oku sivi'ivi'i pe ngaahi kautaha 'oku fakamo'oni aleapau ngaue mo e Pule'anga	39
Kole ke faka'aonga'i pē kau ngāue langa 'i 'Eua ki he ngāue langa ai	40
Fakamālō'ia fakakaukau ke faka'inasi ngaahi kautaha fakalotofonua he langá ke nofo pa'anga 'i Tonga	41
Fehu'ia pe 'oku kei kau langa fale vela he polokalama langa Pule'anga	42
Fakahā Pule'anga nau faka'aonga'i pē he langa, fanga ki'i kautaha langa fakalotofonua	42
Ngāue Pule'anga ke faka'osi ngāue ki he ngaahi fale vela	43
Fakahā Pule'anga kei hokohoko atu pē ngaue ki he tanu hala.....	43
Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukahau Pa'anga Hū Mai 2021	45
Hoha'a 'oku kehekehe fakapālangi kupu 5(1) mo e kupu (2) mo e faka-Tonga	45
Tokanga pē 'oku tonu pē kupu 1(2) he'ene lave mo e Tu'utu'uni 'i Sanuali 2008	46
Tokanga ki he toe tākaki sikeili fo'ou e Pule'anga ki he to'o tukuhau pa'anga hū mai.....	46
Fokotu'u fakalahi tukuhau'i pa'anga hū mai ke a'u ki he 70000	46
Tali Pule'anga fakatonutonu ki he kupu 1(2).....	46
Kole tuku pē tukuhau pa'anga hū mai he tu'unga lolotonga kae toki vakai'i patiseti hoko.....	47
Fakama'ala'ala Minisita Lao ki he fakatonutonu 'i he kupu 1(2) e Tu'utu'uni.....	48

Poupou ke tu'uma'u pē he tu'unga lolotonga ne tali he Patiseti to'o tukuhau pa'anga hū mai.....	48
Fokotu'u ke fakatonutonu ke fenāpasi faka-Tonga mo e fakāpalangi 'i he kupu 5 (1) (2)	49
Tali fakatonutonu Dr. Eke ke to'o kupu si'i 2 he fakapālangi kae ngāue'aki kupu (1) 'i he faka-Tonga.....	49
Pāloti 'o tali Tu'utu'uni Fakatonutonu fika 1 ki he Tukuhau Pa'anga Hū Mai.....	50
Tu'utu'uni Lēsisita 'o e Kau Faiako ki he Ako 2021	50
Fakama'ala'ala 'i he Ngaahi Tu'utu'uni Lesisita kau Faiako	50
Tokanga ki he kupu 3 Tu'utu'uni kato'i e lesisita kau faiako 'i loki ako a'u ki he kominiutī	51
Kole fakama'ala'ala ki he ongo totongi hā he kupu 75 & 77	51
Tokanga ki he kupu 24 e Tu'utu'uni Lesisita Kau Faiako.....	52
Tokanga ki he konga valu e Tu'utu'uni fekau'aki mo e ngaahi hia & tautea	53
Tali Palēmia 'oku ta'etotongi kau faiako fakahoko ngaahi pō ako	53
Fokotu'u to'o kupu 4 e Tu'utu'uni	56
Tui 'oku laka ange me'a 'oku ako he fanau he pō ako 'i he ako 'i loki ako	58
Fokotu'u ke liliu 'a e lolotonga faiako ki he taumu'a faiako	59
Tali Pule'anga fakatonutonu ke ngāue'aki fakalea ngaahi ako kehe mei he Pule'anga	59
Tali fokotu'u fakatonutonu liliu ki he taumu'a ki he faiako	60
Kole fakamahino 'uhinga te'eki mali mo e 'ikai mali 'i he kupu(a) Tēpile 2 peesi 19	60
Tokanga ke fakamahino'i totongi lesisita mei he totongi fakata'u hā peesi 30 Tēpile 4.....	60
Tali Palēmia ki he faka-Tonga ongo lea fakapilitānia <i>never married & single</i>	60
Fokotu'u ke ngāue'aki te'eki mali mo e 'ikai mali 'oku mahino lelei pē	61
Tui tonu ke nofo pē Potungāue Ako ki he faiako 'i loki ako kae 'ikai ko e koló	62
Tui 'ikai hano maumau ke lesisita kau faiako kae 'oua fakangaloku ke faingofua ai ngāue....	62
Faka'atā kupu 3 (h) ngāue fakafaiako 'i tu'a mei loki ako pē 'i he kominiutī	63
Pāloti tali Ngaahi Tu'utu'uni Lesisita Kau Faiako ki he Ako 2021	64
Kelesi.....	64

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Pulelulu, 3 ‘Akosi 2022

Taimi: 1000-1020

Sātini Le’o : Me’a mai 'Eiki Sea ‘o e Fale Alea(Lord Fakafanua)

'Eiki Sea : Mālō ho’omou laumālie Hou'eiki. Kole atu ke tau kamata’aki e Lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Ne kau kotoa e Hou'eiki Mēmipa ‘o e Fale hono hiva’i e Lotu ‘a e ‘Eiki)

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalake ke ui e Hou'eiki Mēmipa e Fale.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile : Tapu mo e 'Eiki Sea ‘o e Fale Alea tapu mo e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā ‘o e Kapineti tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e Hou'eiki Nōpele ‘Ene ‘Afio pea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai kae 'atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni Pulelulu ‘aho 3 ‘o ‘Akosi, 2022.

'Eiki Sea ‘o e Fale Alea, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao & Pilisone, 'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua, 'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki & Fakalalakalaka Faka'ekonōmika, 'Eiki Minisitā ki he Toutai, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ki Muli & Takimamata, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue'anga Lalahi, 'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoini & Vaotātā, 'Eiki Nōpele Vaea, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Nuku, *HRH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pohiva Tu'i'onetoa, Taniela Likuohihifo Fusimālohi, Veivosa *Light of Life* Taka, Vātau Mefi Hui.

Sea ka u toe fakaongo mu’a. 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Nōpele Nuku. 'Eiki Sea ko e ngata’anga ē taliui.

Poaki

Ko e poaki ‘oku kei hoko atu pē poaki folau ‘a e 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki & Fakalalakalaka Faka'ekonōmika, hoko atu e poaki folau ‘a e 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua pea poaki me’a tōmui mai ‘a e 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Sea ka ko eni ‘oku ne me’a mai he taimi ni mālō. Kei hoko atu e poaki folau ‘a 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, kei hoko atu e poaki tengetange ‘a Tevita Fatafehi Puloka, kei hoko atu e poaki folau ‘a Veivosa Taka, pea ‘oku poaki folau fakalotofonua ‘a Vatau Mefi Hui. Toenga e Hou'eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai tali mai e ui, tui ‘oku ne me’a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

Me’a ‘Eiki Sea

'Eiki Sea : Fakatapu ki he 'Afio 'a e Ta'ehāmai, tapu pea mo e Hau 'o e 'Otu Tonga Tama Tu'i Tupou VI kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia pehē foki ki he Hou'eiki Minisitā e Kapineti tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. Hou'eiki ko 'etau 'asenita ngāue 'oku 'i he Kōmiti Kakato. Pea neongo ia kuo 'i ai e ngāue kuo lava 'o fakakakato 'e he Kōmiti Kakato te u tuku atu e faingamālie ki he Sea e Kōmiti Kakato ke lipooti mai ki he Fale Alea pea tau toki hoko atu.

Lipooti e ngāue ne lava 'i he Komiti Kakato

Lord Vaea : 'Eiki Sea ko e ngāue kuo lava 'i he Kōmiti Kakato 'aneafi ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 1 'i he Ngaahi Hia 2022 na'e tali pea na'e 'ikai ke toe 'i ai ha fakatonutonu, Lao 'uluaki, lao hono 2 Lao Fika 4/2022 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngaahi Hia 2022. Na'e tali fakataha pea mo e fakatonutonu...

<008>

Taimi: 1020-1025

Lord Vaea: ... 'o e Ngaahi Tu'utu'uni Fika 1/2022, Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Fakatau Fakapule'anga 2020 na'e tali fakataha mo e fakatonutonu. 'Eiki Sea ko e ngata'anga ia e ngāue 'i he Komiti Kakato 'aneafi mālō.

Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Fakatau Fakapule'anga 2020

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki hoko atu 'etau ngāue ki he ngaahi Lao Fakaangaanga ko eni tau kamata pē he Lao Fakaangaanga Fika 1/2022. Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Fakatau Fakapule'anga 'a ia na'e tali fakataha mo e ngaahi fakatonutonu.

Ko e tu'utu'uni ko eni na'e 'osi hono lau 'uluaki pea mo hono lau tu'o ua pea ko eni 'oku fakafoki mai mo hono ngaahi fakatonutonu. Kole ki he Kalake ke tau pālōti.

Ko ia 'oku loto ke tali hono lau tu'o ua 'a e Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Fakatau Fakapule'anga 2020 fakataha mo 'ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a 'Uhila moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pohiva Tu'i'onetōa, Taniela Liku'ohihifo Fusimalohi, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngaahi Lalahi, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Toutai, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Vaea. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko eni ko e toko 16.

'Eiki Sea: Mālō lau tu'o tolu.

Kalake Tēpile: Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Fakatau Fakapule'anga

2020.

Lao ki hono Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga 2020.

'I hono ngāue'aki 'a e ngaahi mafai kuo foaki 'e he kupu 44 'o e Lao ki he Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga 2002. 'Oku fa'u ai 'e he Minisitā ki he Pa'anga 'i he loto ki ai 'a e Kapineti 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ko 'enī.

Kupu 1 hingoa nounou mo e 'uhinga'i lea kupu (1) 'E ui 'a e ngaahi tu'utu'uni ko eni ko e Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Fakatau Fakapule'anga 2020.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o tolu 'a e Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Fakatau Fakapule'anga fakataha mo 'ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Pālōti 'o tali Fale Alea Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Fakatau Fakapule'anga 2020

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a 'Uhila moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pohiva Tu'i'onetoa, Taniela Liku'ohihifo Fusimāohi, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngaahi Lalahi, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Toutai, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Vaea. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko eni ko e toko 16.

'Eiki Sea: Fakamālō atu Hou'eiki kuo tali 'e he Fale ni 'a e tu'utu'uni ko enī. 'Eiki Minisitā Pa'anga ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea mo e Fale. Tapu atu kia Tu'ivakanō pea mo e Tēpile 'a e Hou'eiki, tapu atu ki he 'Eiki Palēmia pea tapu atu kia 'Aisake Eke pea mo e Tēpile 'a e Kaka'i 'oatu ai pē fakafofonga'i atu e Pule'anga 'i he fakamālō koe'uhiā ko e pou pou hangē pē ko e ngaahi fakamalanga 'aneafi ko e taha pē eni e ngaahi faka'amu ke toe fakalelei'i ange 'a e tali fatongiā mahu'inga 'aupito e falala 'a e kaka'i pea 'oku toe mahu'inga ange ke tokoni vave ki he kaka'i he taimi 'oku nau faingata'a'ia ai. Fakamālō atu Sea.

Lao Fakaangaanga fika 3/2022

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau hoko atu ki he Lao Fakaangaanga Fika 3 'o e 2020 'a ia ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 1 ki he Ngaahi Hia. Ko e Lao Fakaangaanga ko eni 'oku 'osi lau 'uluaki pea hili hono lau tu'o ua na'e tukuhifo ki he Komiti Kakato pea ko 'ene fakafoki mai 'ikai ke toe 'i ai ha fakatonutonu ki ai pea pehē ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o ua 'a e Lao Fakaangaanga ko eni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai e, 'Uhila moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pohiva Tu'i'onetoa, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngaahi Lalahi, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Toutai, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō ...

<009>

Taimi: 1025 – 1030

Kalake Tēpile: ... ‘Eiki Nōpele Vaea, loto kotoa ki ai Hou’eiki toko 16.

‘Eiki Sea: Mālō lau tu’o 3

Kalake Tepile: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) Fika 2 ki he Ngaahi Hia 2022. Ko e Lao Fakaangaanga ki he Lao (Fakatonutonu) ‘o e kupu 94 ‘o e Lao ki he Ngaahi Hiá Vahe 4.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’angá ‘o pehē. Kupu 1 hingoa nounou mo e ‘uhinga’i leá kupu (si’i) 1 ‘e ui ‘a e laó ni ko e Lao Fakatonutonu Fika 1 ki he Ngaahi Hiá 2022.

Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 1 ki he Ngaahi Hia 2022

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o 3 ‘a e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) Fika 1 ki he Ngaahi Hiá fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a ‘Uhila moe Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pōhiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Toutai, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Laó, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue. *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Vaea, loto kotoa e Hou’eiki ki ai toko 16.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ‘oku tali ‘e he Fale ni e Lao Fakaangaanga ko ení, ‘Eiki Minisitā Laó.

‘Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Feitu’u na Sea kae ‘uma’ā e ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Mēmipa e Falé ‘oku ‘oatu ‘a e fakamālō meí he tēpile ko ení ‘a e Pule’angá ki hono tali lelei ‘a e ngaahi fakatonutonu lao ko ení. Pea fakamālō atu ki he Hou’eiki e Falé Sea, mālō.

Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) Fika 2 ki he Ngaahi Hiá

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau hoko atu ki he Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) Fika 2 ki he Ngaahi Hiá ‘a ē na’e fakafoki mai meí he Komiti Kakató na’e tali ai fakataha mo ‘ene ngaahi fakatonutonu. Kuo tau ‘osi lau tu’o ua toe pe ke pāloti, kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti. Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) Fika 2 ki he Ngaahi Hiá fakataha mo ‘ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a ‘Uhila moe Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pōhiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Toutai, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Vaea, loto kotoa ki ai Hou’eki ko e toko 16.

‘Eiki Sea: Lau tu’o 3: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) Fika 2 ki he Ngaahi Hia 2022. Ko ha Lao Fakaangaanga ki he Lao ke (Fakatonutonu) ‘a e Kupu 119 ‘o e Lao ki he Ngaahi Hiá Vahe 4.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’í mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’angá ‘o pehē. Kupu 1 hingoa nounou mo e ‘uhinga’i leá Kupu (si’i) 1 ‘e ui ‘a e laó ni ko e Lao fakatonutonu Fika 2 ki he Ngaahi Hiá 2022.

‘Eiki Sea: Tongatapu 2, 5, Hou’eiki ko e Fakatonutonu faka’osi eni na’e fakahū mai pea ‘oku fakahā atu pe he *screen* ko e fakalelei ki he fokotu’u ko ē na’e tali ‘e he Komiti Kakató meí a Tongatapu 2.

Me’a mai Tongatapu 2, ko e hili ko ē hono lau tu’o 3 ‘oku lava ke monomono ‘ū laó ka ‘oku fiema’u ke fokotu’u ngutu mai. Ke ke toki me’a mai pe ki he aofangatuku mai ‘e he Minisitā Laó ka tau hoko atu.

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: Tapu mo e ‘Eiki Sea Fale Aleá, fakatapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa Fale Alea ‘o Tonga. ‘Eiki Sea ko u fokoutua atu pe fakamālō atu ki he Feitu’u na pea mo e Fale ‘Eiki’i he tali lelei e ngaahi monomono na’e fai ki he lao ko ení. Taha foki eni he me’a mahu’inga ‘aupito ki he anga ‘etau fononga he ...

<010>

Taimi: 1030-1035

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: ... fonua’ ni ko e ngaahi fe’ave’aki holo ē ngaahi fakamatala’. Pea ‘oku fakafiēmālie ‘aupito ‘i he’ene tu’u he taimi’ ni, mahino ‘e malu’i ‘a e ni’ihi ko ia ‘oku fiema’u ‘e he lao ke malu’i’. Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Ko e fakalea ko eni ‘oku fokotu’u mai’, ‘i he fakapālangi’, *shall not be printed, published, broadcast, disseminated or disclose in any other form to the public* pea ‘i he’ene faka-Tonga’, **kuo pau he’ikai ke paaki, pulusi, fakamāfola, tufaki pē tuku atu ‘i ha to e fa’ahinga founga kehe ki he kakai’.** Ko e fokotu’u ia, kapau ‘oku to e ai hā me’a ‘a e hou’eiki ki ai. ‘Eiki Minisitā Lao.

Poupou Pule'anga ki he monomono mei he Fakafofonga Tongatapu 2

‘Eiki Minisitā Lao: ‘Oku poupou atu pē ‘Eiki Sea e tepile ko eni’ ki he fakatonutonu ko ia’ Sea, mālō.

‘Eiki Sea: Mālō hou’eiki, kole atu ki he kalake’ tau pāloti.

Pāloti 'o tali Lao Fakaangaanga fika 2 ki he Lao Ngaahi Hia

Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngaahi Hia’ fakataha mo ‘ene ngaahi fakatonutonu’, fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: Sea, ‘oku loto ki ai ‘a ‘Uhilamoelangi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pōhiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku-‘o-Hihifo Fusimālohi, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Lalahi, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Toutai, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga,

‘Eiki Pālēmia, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Ngōue, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Vaea. Loto kōtoa ki ai ē hou’eiki’, ko e toko 16.

‘Eiki Sea: Mālō hou’eiki, kuo tali e Lao Fakaangaanga ko eni’. Me’a mai ‘Eiki Minisitā Lao.

‘Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, kae ‘ūma’ā ē ‘Eiki Pālēmia’ mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale’ ni. ‘Eiki Sea, ‘oku ‘oatu ai pē ‘a e fakamālō mei he Pule’anga’ ‘i hono tali lelei ke kei malu’i ai pē ‘a e ni’ihi ko ia ‘oku uesia tamaki’ ‘i he ngaahi founa kehekehe pea ‘oku lava ke mafai ē ngaahi Fakamaau’anga’ ke nau malu’i ‘enau totonu’ mo honau ngeia’ ‘Eiki Sea. Mālō, fokotu’u atu. ‘Io ‘osi!

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, tau liliu ‘o Kōmiti Kakato. (**Liliu ‘o Komiti Kakato**)

(Me’a mai Sea ‘o e Kōmiti Kakato)

Me’a Sea Komiti Kakato **Sea Kōmiti Kakato:** Tau hoko atu Kōmiti Kakato ki he Fika 2, 2022.

Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i Pa’anga e Pule’anga’ (Ngaahi ‘Akauni) 2021

Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i ‘o e Pa’anga ‘a e Pule’anga’ ha’i ai ‘a e ngaahi ‘Akauni, 2021. Tuku atu ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga’ ke fai mai ha puipuitu’a ‘o e Tu’utu’uni’, mālō.

Fakamatala puipuitu’a ki he Tu’utu’uni ki hono Pule’i Pa’anga Pule’anga’ (‘Akauni) 2021

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu ki he Feitu’u na ‘eiki sea ‘o e kōmiti ‘eiki’, tapu atu ki he Tama Pilinisi’, tapu atu ki he ‘Eiki Pālēmia’. Sea, ko e taha pē eni e ngaahi fokotu’u tu’utu’uni ke fakalelei’i ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga’ tautautefito ki hono pule’i ko ia ‘a e pa’anga ngāue ‘a e pule’anga’. Pea ‘oku fakamālō koe’uhiā ko e fokotu’u ke tukuhifo ki he Kōmiti’ pea mo e ‘amanaki lelei pē ‘e fai hā tokoni koe’uhi’, ko e mahu’inga ‘o e ngaahi ngāue ko eni’ ki he pule’anga’.

Sea, ko e tu’utu’uni lolotonga kimu’a’ na’e kupu pē ‘e 4, kā ko e tu’utu’uni fokotu’u atu ko eni’, ‘oku tānaki atu ki ai ‘a e kupu fo’ou ‘e 6, ‘a ia ko e ngaahi fokotu’u tu’utu’uni ‘e 5 pea ko e kupu faka’osi’ pē ko e tamate’i ‘a e kupu’, ‘a e tu’utu’uni kimu’a’, fokotu’u ke tamate’i. Sea, ko e me’a na’e fai ki ai ē sio ē ngāue’, ko e tu’u mai ko eni ‘a e tu’utu’uni’ ‘oku ‘i ai pē ē ki’i vaivai faka-lao, tautautefito eni ki he kupu 38 ‘o e tefito’i lao’, ‘a ia ‘oku hanga atu ia ki he, ko e ngaahi lipooti, ‘a ia ‘oku ‘uhinga eni, ko e hā ‘a e tūkunga pau ‘a e fakamatala ko ia fakapa’anga ‘a e Pule’anga’. Pea ko e faka-tonga ko ē kapau ‘e, mahalo ‘e mahino ange ‘a e faka-pilitānia’, na’a’ ne ngāue’aki ‘a e faka-tonga ko e...

<003>

Taimi: 1035-1040

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ngāue faka-‘akauni ‘oku ngāue’aki fakalūkufua. Fakapilitānia Sea, kapau ‘e tokoni, ko e *general accepted accounting practice*, pea ‘i he’ene pehē Sea, ko e me’a ko ē na’e fai ai ‘a e faingata’a’ia’, ko e ngaahi fakamatala fakata’u ko ia ‘a e Pule’anga’ ‘i hono taimi ko ē’ ‘oku ‘atita fakata’u ai’, ‘oku mea’i pē ‘e he Fale’. Kuo lauita’u mai eni ‘a e ‘ikai ke ne ma’u ‘a e *view* faka-polofesinale ko ia ‘a e ‘Atita Tau’atāina’ ‘oku ‘i he tūkunga kakato ‘a e ngaahi fakamatala’, pea ‘i he’ene pehē’ pē ko e, ke mahino angē’ ‘oku *unqualify*. ‘A ia ‘oku mou mea’i pē ko e ngaahi fakamatala fakata’u fakapa’anga’ ‘oku toutou ‘omai he lauita’u ‘oku ha’u ko ia’, ia ‘oku ‘i he tūkunga ‘oku ‘ikai ke kakato.

Pea ‘oku fai leva ‘a e tokanga lahi ‘a e Pule’anga’ ke fai hā ngāue ki heni ke fakalelei’i. Pea ko e natula ia ‘o e ngaahi kupu ‘e 5 ko eni ‘oku fokotu’u atu’ Sea, ‘a ia ‘oku ‘uhinga’ ke tau fokotu’u ke ngāue’aki, ‘a ia ‘oku meimei fakaikiiki eni ‘i he kupu 7 si’i (1), ‘a ia ‘oku’ ne fakamahino ke tau ngāue’aki ‘a e founa faka-tu’apule’anga ko ia’. Ko e founa faka-vaha’apule’anga ‘a e kau ‘akauniteni’, ko ‘eku ‘ilo pē ko e *IPSAS* kā ko e ‘uhinga eni ia ki he ngāue faka-pa’anga pē, faka-pilitānia *cash basis*.

Sea, ko e mahu’inga ē me’a ko eni’, ‘oku tatau ia pea mo ‘etau founa fo’u patiseti fakata’u’. Pea ko e to e kongā ‘e taha mahu’inga angē’ ‘a ē ‘oku fakaikiiki he kupu 6 si’i (1) pea mo e kupu si’i (2). ‘Oku’ ne fakamāvahevahe’i ‘a e mahu’inga ke nofo pē ‘a e fakamatala fakata’u ‘a e Pule’anga’ ‘o ha’i ki he founa faka-vaha’apule’anga ‘a e kau ‘akauniteni ko eni ‘oku fokotu’u atu ‘i he Tu’utu’uni’.

Kimu’a’ foki Sea, hāngē ko ‘eku lau’, ko e vaivai’anga ‘o e tefito’i kupu fika 38’, ‘oku ‘ikai ke ne tuhu’i mai ‘a e tūkunga pau ko ē ke fakatatau ki ai ē lipooti’, koe’uhi’, kae lava ki he taimi ko ē’, ‘oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki leva ‘a e Pule’anga’ kae lava ke ne fakafeau ‘a e fiema’u ‘a e ‘Atita Tau’atāina’ kae lava ke ‘alu ki ha tu’unga lelei ‘a e lipooti fakata’u ‘a e Pule’anga’. Sea, ko e natula fakaikiiki pē ia ‘o e fokotu’u lao ko eni’ pea fokotu’u atu ki he hou’eiki’, Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Tuku atu ki Tongatapu 5 kae ‘uma’ā foki ‘a e kau *chartered accountant*, fai mai ha’amou me’a mai fekau’aki pea mo e Tu’utu’uni ko eni’. Mālō.

Dr. ‘Aisake Eke: Mālō. Tapu ki he ‘Eiki Sea ‘o e Kōmiti Kakato’ he ‘aho fo’ou ko eni, pehē ki he ‘Eiki Pālēmia’ mo e Kapineti’ pea pehē ki he Tama Pilinisi’ mo e Hou’eiki Nōpele’ pea pehē ki he kaungā Fakafofonga’, tau to e ma’u e ‘aho fo’ou ko eni’, Sea.

Sio pē ki heni’, ko e mahino pē foki ko e kongā ko eni’ ‘oku ‘i ai pē ‘a e ki’i fakatonutonu ko eni’. Ko e ‘alu eni ko eni ki he hāngē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e Minisitā Pa’anga’. Ko e tu’u foki ē lao lolotonga’ ia, na’e ha’u ia, ko e hā pē, na’e tuku pē ia ki he Sekelitali Pa’anga’, ko e hā ‘a e fa’ahinga tauhitohi ‘oku tali fakalukufua’. ‘A ia ‘oku *broad* pē ia, kau eni kā ‘oku mahino pē ia ‘oku tonu ke *specific* ange. Ko eni kuo ‘osi kamata ia ha’u he ta’u faka-pa’anga ko eni ‘akauni na’a tau ma’u ko eni he 2020-21. ‘Oku kongā ua, ‘a ia ‘oku mahino ‘oku ha’u pē he fiema’u faka-lao’ mo e tu’unga ko eni, *accountant standard* eni ia. ‘A ia ko e tu’unga tauhitohi ia kuo’ u sio ‘oku ha’u ki ai’, kuo fou ki ai ‘a e kongā ua ‘a ia ko e *IPSAS* kā kuo’ u tui ‘oku sai pē ia.

Ko e kongā foki ‘oku fokotu’u mai heni’ ke tau ngāue’aki pē *cash*, kā ‘oku ‘asi mai ko ē he fakamatala ko eni ‘a e pule’anga’, ‘oku ui ko e *modify cash*. ‘Oku tau ‘alu atu pē ke ofiofi atu ki he tafa’aki ‘e taha, kaikehe kā ‘oku sai pē ia.

Ko e ki'i fakatonutonu pē na'u 'ohake heni 'e Sea, fakamolemole. 'I he kupu 2, 'uhinga'i Lea', ko e fo'i lea ko eni, ko e ngaahi 'akauni 'a e Pule'anga'. Kātaki pē ko e laine ua faka'osi', 'oku 'asi ai 'oku tu'utu'uni 'i he kongā 4, mo e kupu 35 'o e lao', Sea. Ko e fakatonutonu' pē 'oku 'ikai ko e kupu 4, ko e kupu 6. He ko e kupu 6 ko ē 'o e fo'i lao ko eni he *Public Account*, 'a ē ko eni he lao 'oku' ne tokanga'i 'a e pa'anga 'a e pule'anga', ko e kupu 6, 'a ia 'oku fēnāpasi ia mo e ha'u ko ē ki he kupu 6 ko eni 'o e lao, 'a e Tu'utu'uni ko eni', 'a ia 'oku fēlāve'i eni ia pea mo e ngaahi 'akauni ko eni 'oku 'asi 'i he kupu 6 ko ē e lao' pea na'e kau ki ai kupu 35 'i he lao ko eni Tu'utu'uni', ko ia 'oku' ne 'asi ai fakamatala'i 'ū 'akauni'.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kātaki ke u ki'i tokoni atu pē

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki pē 'Eiki Minisitā', ki'i fakahoha'a atu pē ke mou me'a mai, ko e taimi ko ē 'oku tau foki ai ki ha lao 'oku

<003>

Taimi: 1040-1045

Sea Kōmiti Kakato: ... 'i tu'a, mou me'a mai ki he papa. Ko e 'uhinga ke mou me'a ki he papa 'oku fakatonutonu atu ai 'i he kau kalake 'a e lao ko ia. 'Oku mea'i pē ia 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga kae 'uma'a 'a e Tongatapu 5, ka ko e toenga ko ē 'o e Hou'eiki Kōmiti Kakato, mou me'a mai ki he papa 'oku fai atu ai 'a e fokotu'u fakatonutonu, kae 'uma'a 'a e fakatonutonu 'oku fai ki ai 'a e faka'amu ko eni 'a e Tongatapu 5. Me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea kātaki ke toe fakafoki atu pē kae tukuatu pē mu'a ki he Fakafofonga ke fakakakato 'a e me'a, fakamolemole atu.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Fakatonutonu ki he kupu 6 e Tu'utu'uni

Dr. 'Aisake Eke: Sea 'a ia ko e 'ai pē ia koē koe'uhi ke fēnāpasi mahalo ko e hala pē taife ko e kupu 6, 'a ia 'oku fēlāve'i ia mo e kupu 6 si'i ko eni 'a ia 'oku 'asi 'i he kupu 6 si'i ko eni, 6 (1) kapau 'e 'alu hifo ki lalo, 6 (1) 'a e ki'i me'a ko ē fakatonutonu. 'A ia 'oku 'asi ai ko e, **kuo pau ke hanga 'e he akauni 'a e Pule'anga 'o fakamatala 'a e pa'anga fiema'u ki he vahe 6**, 'a ia pē 'oku tonu 'a e vahe 6, te na fetaulaki.

Fokotu'u fakatonutonu ki he kupu 6 (2) (f)

Ko e ki'i me'a pē 'e taha mo e ki'i faka-Tonga ko ē 'alu hifo ko e 6, kongā 6 (2) kongā 'aupito si'isi'i, 'a (f) ko e kongā ko ia ko e fakalea, ko e fo'i lea ko ia **ko e fakataha'i**, 'a ia ko e 'asi ko ē he taimi ni, ngaahi fakahinohino 'e tokoni ko honau fakataha'i. Ko e fo'i lea ko e fakataha'i 'oku kehe ia mo e tu'u koē 'i he fakapālangi, kapau te mou me'a ki he fakapālangi ia 'a e kongā tatau pē, 'oku 'asi ai ko e fo'i lea ia ko ena ko e *comprehension*, 'a ia 'oku 'uhinga ia ko e, pea 'oku, ko hono 'uhinga koē 'a e *note* 'a ia 'oku tonu ia, ko e ngaahi fakahinohino 'e tokoni ki hono fakamahino'i, ko hono fakamahino, 'a ia 'oku 'uhinga ki ai. Ko e fo'i lea ko ē 'oku ne ngāue'aki ko e fakataha'i, 'a ia 'oku 'uhinga ia ko e *consultation*, ka 'oku 'ikai ke 'uhinga ki ai, 'a ia pea mo e ki'i faka, kole ai pē 'i he

fakataha'i, ko e 'ai pē ki hono fakamahino'i, ko e 'uhinga 'a e, ko e 'uhinga pē ki he, ko e ki'i fakatonutonu pē ia 'Eiki Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Kātaki 'e Tongatapu 5, ko e fakatonutonu 'o e faka-Tonga ki he totonu fakapālangi, mālō, ko e fakatonutonu e 'o e faka-Tonga 'i he peesi 6 'a e fo'i lea faka-Tonga koē ko e fakataha, 'i he 6 (2) (f) 'o liliu mei he fo'i lea ko ia ko e fakataha'i ko hono 'uhinga 'i hono faka-Pilitānia 'o e fo'i lea ko e fo'i *comprehension*. 'E toe 'i ai ha tokoni mai ki ai 'a e Hou'eiki Pa'anga kae 'uma'ā foki 'a e 'Eiki Minisitā Ako. Ko e fo'i lea faka-Pilitania eni ko e *comprehension*, 'oku fai ki ai 'a e tokangá 'i hono fa'u, na'e 'omai 'a e pepa ia ko e fakataha'i ka 'oku fai 'a e feme'a'aki ki ai 'a hono faka-Tonga 'o e *comprehension*, me'a mai 'a e 'Eiki, 'a e Minisitā Pa'anga.

Poupou Pule'anga fakatonutonu ki he kupu 6 (2) (f)

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Eiki Sea ke u tokoni atu pē ki he fakatonutonu, kamata pē pea mei he fakamatala ko ia 'o e ngaahi 'akauni 'a e Pule'anga. Ko e tokangá pē Sea na'e 'uhinga pē 'a 'ene tokanga ki he kongá 4 ke tonu pē kongá 4, ko e kongá 4 he tefito'i lao ko e ngaahi pa'anga ia 'a e Pule'anga. 'A ia ko e ngaahi pa'anga foki eni, pea mo e kupu 35, ko e kupu 35 'oku fai ai 'a e līpooti. Ka 'oku ne līpooti 'a e ngaahi pa'anga 'a e Pule'anga 'a ia 'oku fakakongokonga atu 'i he kupu 'i he kongá 4 ko ē tefito'i lao.

'A ia na'e 'uhinga pehē hono faka'uhinga Sea. Ko e anga 'a e fokotu'u atu 'oku 'uhinga pē 'a e nofo ko ē ki he līpooti 'a ia ko e kongá 6 ia, ka ko e līpooti 'oku ne hanga 'o līpooti mai 'a e ngaahi pa'anga 'i he kongá 4. 'A ia 'oku tonu fakalao pē 'a e anga 'a e fokotu'u atu ko eni. Pea ko e tānaki ko ē e fakalea ko ē 'i he 6 (2) (f) Sea 'oku ou poupou atu pē ke toe mahino ange 'a e fakatonutonu mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: 'E Tongatapu 2 me'a mai ki he fakatonutonu ko eni 'uluaki, fekau'aki pea mo e kongá 4 'oku ke me'a mai ke fetongi, ka 'oku me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā 'oku tonu pē kupu ia ko ia, ko e kongá 6, mālō.

<005>

Taimi: 1045-1050

Dr. 'Aisake Eke: Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Komiti Kakato. Ko e kongá foki ko eni 'oku felāve'i ia pea mo e ...ko e kupu 4 ia 'oku felāve'i ia mo e Pule'anga mo e pa'anga talāsiti 'oku 'ikai ke felāve'i ia mo e 'akauni. Ko e 'akauni 'oku hū ia he fakamatala pa'anga ko ē kongá 6. Ka ko e tu'u ko ē Lao ko eni ko e kongá 35 'a eni 'oku 'asi ko eni kongá 4 'a ia 'oku tonu ke 6 mo e kupu 35. Ko e kupu 35 ko e kongá pē ia 'e taha 'o e kupu 6 he ko e kupu 6 ko e ngaahi fakamatala ia ko ē fakapa'anga 'o e kongá 6 ko e 35 ka ko e lau fakalukufua ko ē 'a e 'akauni tonu ke kau ai 'a e 36, 37, 38. 'A ia 'oku 'uhinga ko ē 'oku kau kātoa kongá 6 tonu ke kau ai 'a e 35 'ikai ke ngata pē he 35, 36, 37, 38 ko 'ene kakato ia ko ē 'a e 'ū 'akauni 'a e Pule'anga 'i he fakamatala pa'anga Sea mālō.

Fakama'ala'ala Minisita Pa'anga ki he ngaahi 'akauni Pule'anga

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko u tui pē 'e tokoni Sea kapau 'e ki'i lau'i atu pē ke 'uhinga. "Ko e ngaahi 'akauni 'a e Pule'anga tāpuni 'a e faka'ilonga" " 'oku 'uhinga ki he fakamatala 'oku 'oatu fekau'aki mo e pa'anga kuo hū mai pē ngāue'aki 'e he Pule'anga lolotonga ha vaha'a taimi pau mo e natula 'o e ngaahi hū mai mo e fakamole ko ia pea kuo pau ke kau ki ai 'a e ngaahi fakamatala pa'anga 'oku tu'utu'uni 'i he kongā 4 'a eni kapau na'e 'ohake he ta'ahine 'anenai 'a e kongā kapau 'e 'alu hake pē ki he kongā 4 ko ia ki'i taha pē ki 'olunga kātaki.

'A ia ko e kongā 4 ena sino'i pa'anga e Pule'anga ngāue'aki 'a e pa'anga 'a e Pule'anga pisinisi fakapangikē 'a e Pule'anga ngofua e *invest* 'a e ngaahi palanisi ko e *interest* pē ko e ngaahi 'akauni makehe 'a e Pule'anga. 'A ia ko e ngaahi me'a eni ko ē 'e lipooti pea ko e fakalea leva ko ē 'oku fakakakato mo e Kupu 35 'o e Lao. 'A ia kapau ko e 'uhinga e fakatonutonu ke 'uhinga 'i he kongā 6 'e sai ia ka ko e tokanga pē ke mahino ko e lipooti 'oku ne lipooti 'a e ngaahi fo'i pa'anga ko eni he kongā 4 pea mo e kupu 35 'o e Lao 'a ia 'oku ne tuhu'i tu'utu'uni ki he lipooti. 'A ia ko e 'uhinga Sea 'oku na fekau'aki pē.

Fokotu'u ke fakakau ngaahi kupu kehe fekau'aki mo e fakamatala pa'anga Pule'anga kae 'ikai ko e kupu 35 pē

Dr. 'Aisake Eke: Tapu pē mo e Feitu'u na fakamālō au ia ki he me'a fakatapu ki he Komiti Kakato ki'i me'a hifo ki heKo e kupu 4 sio 'oku 'ikai ko ha 'akauni ia ko e kupu 4 ia 'oku fakamatala ia ki he 'ū 'akauni e 'ū pa'anga kongā 4 pa'anga fakalukufua mo e pa'anga e talāsiti sio 'oku kehe ko e kupu 5 'oku felāve'i ia mo e nō mo e 'ū malu'i ko e ha'u ko ē ki he kupu 4 kau ai 'a e fakamatala pa'anga he 'oku kau ai mo e kupu ia 'i he nō kātōa mo e 'ū pa'anga 'i 'olunga ko ē ha'u ia 'akauni 'a ia ko e kupu 4 ia ko hono teuteu'i ia ko ē 'o e fakamatala pa'anga.

Ko e kongā pē 'oku tuhu'i ia he ki'i tu'utu'uni ko eni ko e kupu 35 ka ko e fakamatala fakapa'anga 'a ia 'oku ne pehē ko ē kupu 6 mo e kau ai 'a e kupu 35 koe'uhí ke kau ai 'a e 36, 37, 38 he koe'uhí ko e fakamatala pa'anga ko ē 'oku fiema'u 'ikai ke ngata pē 'i he fakamatala pa'anga fakalukufua 'i he kupu 35 mo e kongā 6 'oku fiema'u ia ke fakamatala pa'anga ia fakakuata pea 'ikai ke ngata ai ko e 'ū fakamatala ko ena kupu 37 fehū'aki pa'anga 'oku ngāue'aki ko eni 'i hono hū ko ē mo e hū mai pea pehē ki he kupu 38 ko eni 'a eni 'oku tau lilii ko eni ke ha'u ia ko ē ki he *IPSAS* 'a ia ko e 'akauni ko e 'uhinga ia ko ē 'eku lave ki ai Sea he ko e 'ū kongā ko ē ha'u fakakongokonga natula ko ē 'o e ngaahi me'a 'oku hoko ko ē tokanga'i e pa'anga 'o e fonua kau ai e nō mo e ngaahi me'a kehekehe 'a ia ko e kongā kimu'a ia felāve'i mo e pa'anga 'oku talāsiti mo e ngaahi me'a ko ia ka 'oku nau toe fakamā'opo'opo mai leva ki he teuteu ko ē 'akauni he kongā 6 Sea mālō.

'Eiki Minisitā Lao: Sea ki'i kole pē ke u tokoni atu 'Eiki Sea. Ko e kongā 4 ko e kongā fakamatala 'a e anga 'o e tu'unga 'o e pa'anga ko e kongā 6 ko 'ene lipooti ia e me'a ko ia 'i he kongā 4 'oku 'uhinga pehē hono fa'u 'o e Tu'utu'uni ko eni. Ko e pa'anga ē 'i he kongā 4 ko e lipooti 'i he kongā 6 'o e pa'anga ko ē 'i he kongā 4 mālō Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ke ki'i tokoni atu pē kapau 'e ...

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa: Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai e Tongatapu 10.

Fokotu’u ke t̄anaki kongā 4 & 5 ke kakato Ngaahi ‘Akauni Pule’anga

Dr. Pohiva Tu’i’onetoa: Tapu mo e Feitu’u na pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa e Komiti pea ‘i ai ‘a e faka’apa’apa ‘aupito ki he Pule’anga...

<007>

Taimi: 1050-1055

Dr. Pohiva Tu’i’onetoa: ... Minisitā Pa’anga Minisitā Lao ‘i he ngaahi faka’uhinga ‘oku ‘omai ‘i he kehekehe ‘a e kongā 4 mo e kongā 6. Ko ‘eku, ko e me’a pē ‘oku ou tokanga atu ki ai, ‘i he kongā ko eni ke tau ki’i fakamahino’i ange ke toe ‘ai mai ange ke mahino mai ki he tēpile ko eni. ‘Oku tau talanoa foki ki he ngaahi ‘akauni ‘a e Pule’anga pē ko e *Financial Statement pē Reporting* ‘oku ne hanga leva ‘o lipooti ‘a e kongā 4 ‘o hangē ko ia ko hono, ko e me’a ‘oku me’a mai ki ai ‘a e tēpile ‘a e Pule’anga. Ka kapau ko e fakakaukau ia te ne hanga ‘o lipooti ‘a e kongā 4, ‘oku totonu ke tau toe t̄anaki atu kongā 4 kongā 5 koe’uhi kongā 8, he koe’uhi ‘oku lahi e me’a ia ke lipooti he ‘oku pau ke kau atu ai ‘a e kongā 6 ia *borrowings* mo e *loans* mo e *guarantee* ‘u me’a ko ia. Kapau te tau nofo pē tautolu ko e kongā 4 ‘e ki’i tōnounou ia. ‘A ia ko e anga ia ko ē e fakakaukau ‘a e tēpile ko eni na’a ngali ‘oku tonu ange pē ‘etau ‘ai ‘a e kongā 6 he ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e kupu 35 ke ‘ai e lao. Tukukehe ‘o kapau te tau toe ‘ai ke kakato ange kongā 4 kongā 5 pea ‘e lava pē ke kau atu ai mo e kongā 7 he ‘u me’a ko ia pea ‘e ki’i lōloa ia. Pea kapau te tau *stick* pē ki he fo’i ‘akauni he ‘oku ne hanga pē, ‘oku mahino pē kuo pau pē ke hanga ‘e he lipooti ia ‘o fakamatala’i k̄atoa. Mālō Sea.

Tui Palemia kato i he kupu 35

'Eiki Palēmia : 'Eiki Sea kole ke ki’i kau pē he tokoni atu. Tapu mo e Feitu’u na tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Fakatatau ki he vakai ‘a e motu’a ni hangē ko ia na’e ‘osi fai ki ai ‘a e feme’a’aki ko e kupu 4 ‘oku ne talamai ai ko ē ‘a e ‘u ‘akauni pea ‘oku kau ‘aupito pē mo e kupu 35. Ko e 35 eni ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ke ‘alu fakataha mo e kupu 6, ko e 35 ia ko e lipooti ia. ‘I he kupu ko eni ‘oku mahino ai ‘a e me’a ke lipooti. ‘Oku ‘ikai ke toe fiema’u ia ke toe talaatu ai kupu fē mo e kupu fē he ‘oku talamai ‘e he fo’i 35 ia ko e hā ‘a e me’a ‘oku pau ke lipooti. ‘A ia ‘oku ‘uhinga ia Sea kai leva ke tau toe *refer* tautolu ki he ‘u kongā k̄atoa e lao he ‘oku ‘osi ‘omai pē ia he 35 ‘a e me’a ke lipooti.

Ko e ‘akauni hangē ko e me’a ‘a e Minisitā Pa’anga, ‘osi ‘asi mai pē he kongā 4 ‘a ena ko ena ko ē ‘oku ‘asi ‘i he fakamatala pē ko e *definition* ko ē he ngaahi ‘akauni ‘a e Pule’anga. Ko ia ko u kole atu Sea fokotu’u atu ia ke p̄aloti.

Sea Kōmiti : 'Eiki Minisitā Pa’anga.

Fakama’ala’ala Minisita Pa’anga he kupu 6 (2) ki he tefito’i fakamatala pa’anga Pule’anga

'Eiki Minisitā Pa’anga : Tapu atu Sea pea fakamālō pē he ‘omai ‘a e faingamālie. ‘E toe mahino ange kapau te mou, ko hono faka’uhinga ena ‘oku toe ‘alu hifo ki he kupu 6 kupu si’i hono (2) Sea. ‘A ia ko e kupu si’i hono (2) ‘oku ne hanga ‘o fakamakehekehe’i ai ‘a e fo’i tefito’i fakamatala pa’anga ‘a e Pule’anga ‘a ia ‘oku ne hanga ‘o fakamatala ki

he ngaahi ‘akauni ‘a ena ko ē ‘oku faka’uhinga ‘i he fakamatala ko eni ‘oku tau fai ki ai e feme’a’aki Sea ‘o makatu’unga he kupu 4.

Ko e kupu si’i (2) ko ē ‘o e 6, ‘oku ne hanga leva ‘o ‘oatu ‘e ngofua ke kau ki he ngaahi ‘akauni ‘a e Pule’anga ‘a e fakalahi ‘o e hā ‘o e fakamatala. Ko e fo’i fakafaikehekehe ‘a ia ‘oku ‘i loto leva ai ‘a e ngaahi pa’anga nō ‘a eni ko ē ‘oku ‘omai ia ki he kupu 5. ‘A ia ‘oku ‘uhinga Sea ‘e hala ‘a hono fokotu’u hake ‘a e kupu 5 ke kau ‘i he fakamatala ‘a e ngaahi ‘akauni ‘oku fakahangatonu ki ai ‘a e kupu 6 si’i (1). Pea ‘oku toki fakalahi leva ko e fakamatala fakalahi ‘a e kupu si’i (2) ‘a ia te ne lava ‘e ia ‘o *cover* ‘a e kupu 5 fakatātā Sea. Ko e ‘uhinga ia ‘a hono fakangatangata ko ē ‘o e fakamatala ‘i ‘olunga Sea.

Hangē pē na’e faka’uhinga ‘anenai ko e me’a ko ia na’e fiema’u ke lava ke kakato ‘a e fakamatala ‘a e Pule’anga pea ne tuhu’i ‘a e tūkunga pau ko eni fakatau ki he founa *IPSAS* faka’akauni fakapule’anga, pea mahino ‘aupito ko e fo’i fakamatala ko ia ‘e nofo ki he kupu 5. Ko e ngaahi fakamatala fakalahi ‘a eni ‘oku fakaikiiki atu ‘i he kupu 6 si’i hono (2).

Sea ko e sio ko ē ‘a e Pule’anga fakalōloa te tau ‘alu pē ‘o a’u ki he’ene kakato kātoa. Ka koe’uhi ke lava ke tau kamata, ke lava ‘e he ‘Atita ‘o tali ‘oku kakato ‘a e fakamatala...

<008>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... fakamatala ko e ‘uhinga ia e fokotu’u tu’utu’uni ko eni ke fakamavahevahe’i. Ka ko e talu e ‘i ai e motu’a ni he 2012 meimei ta’u eni ‘e 10 mo e kei fakata’u ko ē e *opinion* faka-*professional* ‘Atita ‘oku ‘ikai ke kakato e fakamatala.

‘A ia ‘oku mahu’inga leva ki he Pule’anga ke langa e fale he maka, ke lava ke tu’u e faliki ke fefeka, ke lava ‘o tau kamata *professional* kakato pea tau fakalelei ‘o ‘alu ai pē taimi ‘o tu’u. Ko e anga ko ē sio pea mo e sio fakataukei ki he tu’unga fakangāue mo e malava ke lipooti kakato ‘o ‘o fetaulaki mo e fiema’u fakatu’apule’anga ko eni ko ē ‘oku, ha ngaahi fonua fakalalakaka ange ‘oku sio he taimi ni ‘i he vaha’a ta’u ‘e tolu ki he nima ka hoko ‘oku tau fiema’u ke tau toe fakalelei’i ange e ngāue ke tau a’u ki he fakatu’apule’anga ‘aupito. Sea fokotu’u atu.

Fakafeläve’i e kupu 2 pea mo e kupu 6 e Tu’utu’uni

Dr. 'Aisake Eke: Sea tapu, tapu mo e 'Eiki Sea pea mo e Hou’eiki Komiti Kakato ka u ki’i lave ange ki he tu’unga fakatauhitohi ko ē ‘a e Pule’anga. Ko e fononga mai ‘i he Pule’anga ia na’e lele mai pē ‘i he *cash accounting* ka na’e ‘alu ia ‘i he founa ko eni fakavaha’apule’anga ‘a ia ko e na’e tuku pē ia ki he Tauhitohi ki he Sekelitali Pa’anga pea ‘i he taimi ko ē kimu’a ai ko e *Accountant* Seniale ke ne vakai ko e hā e tu’unga fakalukufua ‘a ē ‘oku ui ko ē ko e *Accepted Accounting Practice* pea ‘oku *open* eni ia ki he *International Accounting Standard* kātoa pea na’e ha’u ko ē ki mu’a ia, ki mu’a ke ha’u ki he founa ko ē ko e *IPSAS* ko eni ko e toki ha’u ia kimui ni mahalo ta’u pē eni ‘e nima mei ai na’e ha’u ia he *International Accounting Standard* ia ko e *IAS* ka ko e, ka ko e tu’u ko ē he taimi ni kuo ‘osi, ‘osi kamata mai e Pule’anga ia talu pē kamata mai ‘a e Pule’anga ia he kei ‘i ai ‘a e ‘Eiki Palēmia Mālōlō ‘a e ‘alu ko ē ke feinga ‘ikai ngata pē he’etau nofo ‘a tautolu ‘i he pa’anga *cash* pa’anga ‘a ia ko hono ‘ai ko ē ‘oku pehē ko e

pa'anga pē 'oku totongi atu 'e he Pule'anga ko e pa'anga ia 'oku ma'u mai ko ia pē 'e fakahū 'i he'etau fakamatala pa'anga.

Ka ai ha me'a ia 'oku 'oatu ia 'oku 'oatu ha tohi mo'ua 'a e Pule'anga ki tu'a 'oku te'eki ke totongi mai ia 'oku 'ikai ke 'asi ia he fakamatala pa'anga. 'A ē 'oku ui ko ē ko e 'ū *accrual accounting* ia ko e kātoa. Pea na'e 'osi fononga mai e Pule'anga ia 'i he tafa'aki ko ē he taimi ni 'oku ui ko e *modify cash accounting* fakalaka ia 'i he *IPSAS* ko eni 'a ia ko e tu'u ko ē he taimi ni ia ke 'alu mei taimi he tu'unga fakalipooti pē pa'anga hū mai mo e 'alu atu kuo 'alu ki he founga kau kātoa ai mo e mo'ua ko e hā pē me'a 'oku felāve'i pea mo e koloa hū mai mo e mo'ua mo e pa'anga 'oku ma'u 'e he sino e Pule'anga 'a ia 'oku ui ko e *asset, liability* mo e *equity* fo'i tolu ko ia pau ia ke 'asi kakato 'uhī ke ma'u fakalukufua.

Ko e palopalema foki 'oku kei ha'u ai 'i he taimi ni ko eni 'a 'etau fakamatala pa'anga 'a ia 'oku 'asi ha'u ia 'osi ha'u e fakamatala pa'anga ia ko eni e 2021 mo e ta'u kimu'a 'osi kongā 'e ua ia. 'A ia kapau te mou me'a ki he fakamatala pa'anga ko ia na'e tali he 'Atita ko e kongā 'uluakí felāve'i ia mo e fenāpasi ko ē fakamatala pa'anga mo e fiema'u 'a e lao ko ení, *Public Finance Management Act*.

Dr. 'Aisake Eke: 'Oku 'i ai leva e kongā 'e taha ne felāve'i ia mo e fenāpasi ko ē he *IPSAS* ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sai pē pē 'e lava 'o tali pē he Fakafofonga ...

Dr. 'Aisake Eke: Ka u ki'i faka'osi ai leva ke 'osi e me'a ko eni 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea.

Dr. 'Aisake Eke: 'I he'ene ...

Sea Komiti Kakato: Tuku 'e, 'e 'Eiki Minisitā, tuku ai leva ke ke faka'osi mai 'a 'ene Tauhitohi ka ke toki me'a mai koe ho'o *Chartered Accountant* mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko 'eku tokanga pē Sea na 'oku fai ha'ane ako kalasi 'a'ana he 'Univēsiti Kalisitiane ko ē 'a e ...

Dr. 'Aisake Eke: Sea ko e ki'i motu'a ni 'oku 'i ai pē 'ene 'ilo Fakatauhitohi 'a e motu'a ni. Pea ko e me'a ko u lave ko ē ki ai ko e tu'u he taimi ni 'oku 'osi fakalaka e Pule'anga ia kapau te mou me'a ki he ki he ki he fakamatala pa'anga ko ē na'e 'omai he 2021 'oku hanga he 'Atita ia 'o *qualify* ne talamai 'oku 'i ai 'ene tāla'a ki he tu'unga Tauhitohi 'a e Pule'anga. Ko e hā hono 'uhinga? Ko e koloa ko ē lesisita ko ē he koloa 'a e Pule'anga 'a ia ko e kongā ko e 'alu ia mei ai 'ikai ngata pē he pa'anga hū mai ka 'oku 'alu atu ia he taimi ni ki he ofi atu ke vakai ki he 'alu ki he tu'u 'o ofi atu ki he kau fakalukufua ko ē 'o 'etau me'a ko ē 'a tautolu kai kehe ko 'eku lave pē ki ai 'a e ngaahi fakalalakala maí ko ia ko ia ko 'etau fononga ko e feinga 'osi ha ta'u 'e nima mei heni kuo tau mavahe mei heni.

'A ia ko e 'omai pē kongā ia ko ení ke kau ia he laó he 'oku tau kamata *cash* mahalo ko e 'osi pē ha ta'u 'e fā mo e nima heni mo liliu e me'a ko ē 'oku 'ikai ke ngata pē ko e tu'u

ko ē 'omai e me'a ko eni ko e *IPSAS Cash* ko e fakamatala pa'anga pē felāve'i pē mo e pa'anga hū mai mo e hū atu.

Ko e taimi ko ē te tau 'alu ai ko ē tautolu ko e *step* taupotu tahá 'oku ui ko e *accrual* 'a ia ko e 'uhinga ia fakamatala kātoa pē ko e 'ū me'a kotoa fakapa'anga na'e fai he Pule'anga pē kuo 'osi ha'u e pa'anga pē 'oku te'eki ke totongi ko e fakalukufua ia. 'A ia ko u tui 'osi ha ta'u 'e nima mei heni 'e lilii e lao ko ē 'o 'alu mei he *cash accrual* kai kehe ko e 'ū lao pē ena na'e, tau fononga mai tau faka'amu ko 'ene sai taha foki ia tau faka'amu ke a'u ki he, ka neongo 'oku 'i ai hono ngaahi pole pea tui ko e a'u ki ai kuo sai.

Ka u foki mai ki he kongā ko eni, 'a ia ko e kupu 6 ko ē 'a ia ko 'eku 'uhinga ia ko ē 'oku felāve'i 'a e 2 mo e kupu 6 ...

<009>

Taimi: 1100 – 1105

Dr. 'Aisake Eke: ... 'a ē 'oku 'asi ko ē ko e ngaahi 'akauní. Sai ko e ha'u ko ē 'a e 'akauní 'o e kupu kongā (6) 'oku kongā ia 'e 31 ki he, sio ki he kongā ia ko ia kongā ki he 35 'alu hifo ki he 36, 37, 38. 'A ia ko e me'a 'oku lave ki ai e kongā 6 ia pehē mai pe kongā 6 kātoa mo e 35 'oku 'ikai ke ne lave'i 'e ia 36, 37, 38. 'A ia ka 'oku 'uhinga foki e līpooti fakapa'anga ia pau ke kau ai ko e līpooti 35 fakata'ú 'osi ko ē ta'u fakapa'angá.

Ko e kongā ko ē hono 2, 36 'a ia ko e fakamā'opo'opo fakakuata ia 'etau fakamatala pa'angá. 'A ia 'oku pehē foki 'e lele pe faka 'osi pe kuata 'osi ko 'ene a'u pe ki he 'osi e ta'u fakapa'angá pehe'i kātoa pe 'o tānaki 'o 'osi. 'A ia 'oku 'uhinga ia pau ke kau atu te tau 'alu mo tautolu me'i he 36 mo e 37 mo e 38. Pea toki tānaki mai pe ngaahi kupu ia ko eni 'oku 'asi mai 'i he. Kupu ko eni e 6 2 ko e ngaahi me'a pe ia 'oku lolotonga 'i ai he taimi ní, ko e me'a pe 'e kehe ia 'oku lolotonga lele pehē pe ia.

Ko e me'a pe 'oku kehe ia he ha'u ko eni ko e tuhu'i mai he kupu 7, ko e kehe pe ia ke tau ngāue'aki e founga tauhitohi ko ē. Ko e ki'i kehe pe ia ka 'oku tau 'osi fononga mai pe tau tolu ia ai ka ko e feinga pe ke tohi'i ē pea tau tulitulifua ki ai Sea. Kaikehe ko e ki'i fakahoha'a pe ia Sea ki he me'a ko ení, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá na'e 'i ai 'ene me'a na'e tokanga mai ki ai 'anenai pea ko u kole pe mou tauhi pe homou vā ke lelei. Ko e Tongatapu 5 mo e Tongatapu 10 ko e ongo *chartered accountant*. Pea ko hono 'uhinga ia 'oku fai ai e tauhi pe homou vā ke lelei, hoko atu 'Eiki Minisitā.

Faka'amu Pule'anga ke a'u ki ha taimi kuo 'ene fakafiemālie fakamatala pa'anga, tonu pea kakato ki he 'Atita

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea pea fakamālō atu he tokoni kotoa pē pea mo e loto lelei, lotu lelei. Sea ko e me'a pe na'e fai ki ai e fie tokoní ko e me'a ko ē 'oku fai'aki ko ē hono sivi fakata'u 'e he 'Atita tau'atāina pe 'oku kakato e fakamatala fakapa'angá pe 'oku 'ikai ke kakato. 'A ia ko e me'a ia 'oku fai ki ai tokanga e Pule'angá, ko e 'uhingá ko hono mahu'inga Sea ko e līpooti 'a e 'Atita ko ia 'oku hā ki tu'a ki he kakaí. Pea ko ia 'oku hangē ko 'etau ngaahi hoa ngāue, 'oku 'i ai hotau ngaahi hoa ngāue 'oku nau fakamole e pa'anga lahi 'o tokoni ki he Pule'angá pea ko ia 'oku hā ki tu'á.

Ko e taha ‘o e taumu’a ko ē ‘oku fai ki ai e feingá ‘oku tau tui kātoa pe hangē ko e me’a ‘a e Minisitā, ‘a ia ko e anga e fakakaukau ‘i he ta’u ‘e 3 ki he 5 ka hoko maí kuo tau matu’otu’a lelei ke tau ‘unu atu ai ki he, ka tau kamata ‘i he tu’utu’uni ko eni ‘oku fokotu’u atu ko eni he kupu (si’i) 7. Ke lava ke fakahoko lelei ia ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘a e fo’i fakaikiiki ko ia he kupu 6 (si’i) 1 pea mo e (si’i) hono 2. ‘A ia ‘okú na fetaulaki pe pea mo e *issue* ko ē ‘oku fai ki ai talanoá ki he ngaahi ‘akauni Sea.

Ko e faka’amú ‘a e Pule’angá ke lava ke fakatu’utu’uni eni kae lava ke a’u ki ha taimi ko e fakamatala pa’anga ‘a e Pule’angá, fiemālie ki ai ‘a e ‘Atitá ‘oku kakato. ‘Oku nau fiemālie ko ‘ene tonu pea kakato. Koe’uhí ‘e kau lelei leva ia ki he Pule’angá. Kapau ‘e lava ia he ta’u ko eni ‘oku tau hanga atu ki aí ko e fuofua taimi ia ‘i he ta’u ‘e, ‘e tokoni mai pe ‘a Tongatapu 5, ngaahi ta’u lahi ‘oku te’eki ai ke tau lava ‘o a’usia. Ko e taumu’a ia ko e taha ia.

Pea ko e ua Sea, ‘oku mahu’inga ‘aupito ke tau ‘ilo ‘a e mo’oni’i me’a ‘oku lava ke lēkooti pea līpooti ‘e he’etau ngaahi potungāué. Ko e fakapotopoto eni ‘oku fokotu’u atú Sea ke tau kamata ai pea tau ‘alu ai pē, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō kuo mahino ‘a e tu’unga ko eni ko ē ‘oku fai e me’a mai ki ai fekau’aki pea mo e tu’unga ko eni ‘o e laó ki he fakapa’angá. Ka ko ē ‘oku me’a mai e ‘Eiki Palēmiá, me’a mai ‘Eiki Palēmia.

Tu’utu’uni ‘oku alea’i mei he Pule’anga kimu’a pea ‘oku pou pou pē ki ai Pule’anga lolotonga

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea, mālō e ma’u faingamālié, tapu mo e Feitu’u na kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakató. ‘Oku ‘i ai pe tui ia he taimi kotoa pē ‘e fakalalakaka ‘a ‘etau founa ngāué mo e founa ko e *standard* ke tau ngāue ki aí ka ki he tu’u he taimi ní hangē pe ko e fokotu’u mai ko ē he Pule’anga ko eni ‘o e taimi ko ē na’e ‘o Tongatapu 10. Manatu’i kuo ‘osi kamata eni Sea na’e lele eni ia meí he kamata’anga ‘o e ta’u kuo ‘osí, ‘osi lele mai ia pea ko e līpooti ko ē ‘Atita ko eni ‘o e ta’u kuo ‘osí ‘o a’u mai ki ai ‘e kau ai ‘a e fo’i lao ia ko ení. He ‘oku ‘osi fakahoko ia ko e tu’utu’uni, ko hono ‘omai pe ki Fale Aleá ni ke fakapaasi ai pe ‘e toe ‘i ai ha fakalelei.

‘A ia ko e ‘uhingá hangē ko ē me’a ‘a Tongatapu 5 ke ‘i ai ‘a e ngaahi me’a kehekehe. Lahi e ngaahi *standard* ia ka ko e me’a eni na’e fili ‘e he Pule’anga kuo ‘osí pea pou pou ki ai e Pule’anga ko ení. Ko e ‘uhinga ia na’a mau ‘omai ai tu’utu’uni ‘ikai ke mau toe hanga ‘o liliu ko e ‘uhingá ‘oku mau pou pou ...

<010>

Taimi: 1105-1111

‘Eiki Palēmia: ... ki he tu’utu’uni na’e ‘omai ‘e he Pule’anga kuo ‘osi ke ‘ai e *standard* ko eni na’e me’a ki ai ‘a e Minisitā Pa’anga, pea tau toki sio ai ‘i he’ene *evolve* pē ko 'ene hoko atu ko e hā ‘a e me’a ‘e toe lelei ha ta’u ‘e 3 ta’u ‘e 5 hoko mai, pea tau ‘alu ki ai, kae kehe pē ‘oku ‘i ai ha me’a ke fua tautau ki ai ‘a e ngāue ko eni mo e līpooti ko eni ‘a e ‘ū ‘akauni ‘a e Pule’angá Sea.

‘A ia ko e tu’u ia ko eni ‘a e Pule'anga, ke tu’u pē he me’a ko eni ‘i he taimi ni, pea mau fokotu’u atu ai ke tau pālōti, mālō.

Tali Pule'anga fakatonutonu ki he kupu 6 (2) (f)

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu ki he ‘Eiki Palemia ‘Eiki Palēmia kātaki, ‘i he 6 (2), (f) ko e fo’i faka-Tonga ko ia ko e fakataha’i ka ko hono faka-Pilitania ko e *comprehension*, ke me’a mai ai leva ko e hä ‘a e tu’unga totonu ‘o e fo’i lea ko eni.

‘Eiki Palēmia: ‘E ‘Eiki Sea fakamālō atu he ‘omai ‘a e faingamālie, ‘io hangē pē ko e me’a ‘a e Minisitā Pa’anga ‘oku mau tali ‘emautolu ‘a e fakatonutonu ko ia, ‘a hono fakamahino’i pē ko e ‘ai ko ē *comprehension* Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘A ia ko e fakatonutonu ki he lea Tonga ko ia ko e fakataha’i ko hono fakamahino’i, fakatonutonu ia. Ko e toenga ‘o e tu’utu’uni ia ‘oku tu’u pē ‘i he’ene tu’u lolotonga ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha toe tafa’aki ‘e toe liliu, 10 me’a mai.

Dr. Pohiva Tu’i’onetoa: Tapu mo e Feitu’u na Sea pea tapu pea mo e Hou’eiki ‘o e Komiti Kakato, kae 'uma'ā ‘a e Hou’eiki Pule'anga.

Ko ‘eku, ko e me’a ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e talanoa ko e mo’oni kotoa ia, ko e fakakaukau ki he tuku pē ki he, ta u holo pē ‘o fai ‘a e līpooti ‘i he lea faka-Pilitania, *cash accounting*, *cash basis* pē ko e līpooti pē ‘i he pa’anga hū mai pea hū atu, ‘oua ‘e toe kau ai ‘a e fakamo’ua, ko ‘etau ‘alu pē ‘o fakamo’ua pea ‘oku ui leva ia ko e *accrued*, *accruedl accounting*, ka ko e anga ko ē ‘a e fononga ko ia ‘a e founga ‘o e tauhitohi, na’e fai pē he *cash accounting* pea ‘oku pehē ‘e he kau mataotao, ko 'ene sai taha kapau te tau ‘alu ‘o *accrued*, pē ko ‘etau *accrued* pē ‘e kau mo e mo’ua ‘i hono līpooti ke ‘ilo ‘e he kakai pē ko e ha ‘a e lahi ‘o e mo’ua, pea kau mo e *asset*, ‘o ‘ikai ko e *cash* pē, kau mo e Fale, kau mo e halapule’anga, kau mo e kekele ‘o kau ia ‘i hono fakamahu’inga ‘o līpooti ke ‘ilo ‘e he, ko e *total ownership* ia ko e *total asset* ia ‘oku tau hanga ‘o tokanga’i ‘oku ‘ikai ko e fo’i *cash* pē, pea ko ia, ka ‘oku ‘i ai foki hono ngaahi faingata’a hono feinga’i ke ma’u ‘a e lekooti, pea ko e tupunga ia na’e fai ‘e he kuohili ‘a e kole ko ia ke ta u ki’i ‘unu, ‘o ‘ikai ke ta u ‘unu mei he *cash* leva ki he *accrued*, ki he ve’e *extreme* ko ē ki he *extreme*, ka ta u ki’i ‘unu mai ki loto. Ko ia, na’e ui pē ko e *modified*, *modified cash basis*, ke tau ki’i kamata ke tau fakakau ange *asset*, feinga’i ke *value* ‘a e *asset*, pea ‘ai pea mo e mo’ua ke līpooti, he ‘oku mahu’inga ia ke ‘ilo ia ‘e he kakai, ‘ilo ‘e he ka u faitu’utu’uni, ko e hä ‘a e me’a, ha ‘a e lahi hotau mo’ua, pē ‘oku totongi ‘a fē, pea ‘osi ki ‘a fē, ‘ū me’a pehē.

Sai ka na’e ‘i ai pē ‘ū palopalema ai, ko ‘eku talanoa eni ‘aku ia mei he taimi na’a ku ‘i he, fokoutua ai mei he tafa’aki koē ‘a e ‘atita, ko e taimi ia na’e ngāue ai ‘i Falepa’anga ‘a e fika 5. Pea a’u mai eni ia ku o meimei ‘osi eni e fo’i ta’u ‘e uofulu te’eki ai pē, ‘oku kei *qualify* pē ‘e he ‘atita ‘oku te’eki ai ke lava ‘a e fo’i ngāue ko ia. ‘Oku ‘i ai ‘a e konga ia ai, ‘oku te’eki ai ke fu’u sai lelei ‘a e *cash* ia ‘i he anga ‘o e fakakaukau ko ia ‘i he taimi ni, pea ko ia eni ‘oku fai ko ia ‘a e fo’i fakakaukau ‘i he ta’u kuo ‘osi ‘i he me’a, ke ta u feinga’i mu’a ‘a e fo’i *cash basis* ke maau lelei ia pea pea toki hoko atu.

Pea ko e ‘uhinga ia na’e fa’u ai ki’i lao koē ki he, kapau te mou me’a ange moutolu ki he fo’i kupu, he konga 6 e, ko e ‘u fakamatala ia ko ē ki he fakamatala pa’anga ia, konga 6, ko e ngaahi fo’i fakamatala pa’anga ko ena ‘i he *cash modified basis* ia, ‘oku kau ai ‘a e,

‘oku ki’i kau ai mo e fakamo’ua ia mo e me’a pehē. Ko ‘eku feinga pē eni ke mahino he na’e ‘ikai ke u fu’u loko, toki maau mai e fo’i kupu’i lao na’u, mahino pē kiate au na’e fai ‘a e me’a ka ‘oku mahalo ko e ki’i, ko e toki maau mai eni ‘a e fo’i kupu’i lao ke u lava ‘o fai ‘a e sio fakalelei ko eni, pea ko hono *raise* ko eni ‘e Tongatapu 5, ko ia ai ‘oku ou fehu’i atu angé ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ke ne hanga, kapau ko e ‘uhinga ia, ‘uhinga ‘ana ia hono fokotu’utu’u fakalao, ke ma’u pē fo’i me’a ko ia na’e fai ki ai ‘a e tokanga. ‘Oku ke pehē ai ko e fo’i fakamatala pa’anga ko e fakakaukau ko ē *cash accounting* ko e fo’i konga 4 pē ia, fo’i konga 4 pē ia, ko ene ma’u pē ia ha ‘a e pa’anga hū mai ha pa’anga hu atu, ‘ikai ke toe kau ai ha fakamo’ua ia, ko e anga ia ‘eku fanongo atu ko ē ki he mahino ki he motu’a ni ‘a e fakamatala. Sai, pea na’a ke toe pehē, ko e hū mai koē ‘a e kupu 6 ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Tongatapu 10 kātaki, te ke hoko atu ‘i he ‘osi ko eni ko ē ko ē ‘etau ki’i mālōlō, ka ta u toki hoko atu ‘i ha ‘osi ha miniti ‘e 15, tau ki’i toloi, mālō.

(Toloi miniti ‘e 15 e Fale).

<005>

Taimi: 1130-1135

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: Hoko atu ‘e Tongatapu 10 ki’i taimi nounou pē mālō.

Fokotu'u ke to'o konga 4 kae liliu 'o konga 6

Dr. Pohiva Tu’i’onetoa: Sea tapu mo e Feitu’u na fakamālō atu he toe ‘omai ‘a e faingamālie na’a tau ki’i ngata foki ‘i he fakakaukau ko ia pē ‘oku tonu ke liliu ‘a e konga ko ia ‘i he kupu 2 ki he ngaahi ‘akauni ‘a e Pule’anga ‘o hangē pē ha *typing error* ‘o to’o e konga 4 kae liliu ko e konga 6 kae ma’u pē fakakaukau pea mo e kupu 6 ke liliu e fo’i faka-tonga ko ia he 6 (2) (f) ‘o fakahū ko hono fakamahino’i kae ‘ikai ko e fakataha. ‘A ia ko e fokotu’u ia mei he Tongatapu 5 kae kei ma’u pē ‘a e fo’i fakakaukau ko eni ‘a e fakakaukau ko eni ke tau *cash basis* pea ki’i *modified* ‘i he kupu 6 ‘o toe tānaki hake ngaahi fo’i ...

<007>

Taimi: 1135-1140

Dr. Pohiva Tu’i’onetoa: ...*statement* hangē ke lava ‘o tau sio ki he nō mo e me’a ko ia pea hangē ko e me’a na’e fai e lave ‘anenai ko e ‘uhinga pē ia ‘eku toe fakalea atu hangē kiate au kapau te tau tali ‘a e konga ko eni ‘oku tokanga ki ai ‘a Tongatapu 5 tau to’o pē ‘a e konga 4 ka tau ‘ai konga 6 pea ‘oku ‘ikai ke tau toe fakafekiki tautolu kei ma’u pē ‘a e me’a ...kei ma’u pē ‘a e fakakaukau ko ia te tau *cash basis* ko e taimi ko ē ‘oku lipooti ai te tau nofo he 6 he ‘oku ‘i ai mo e me’a ‘oku toe ki’i tānaki mai ki ai pea to’o atu leva ‘a e fakakaukau ko ia he’ikai ke tau toe hanga ‘o ‘omi ‘a e *asset* pea mo e *total liability* he na’e fu’u faingata’a pea *qualify* ai ‘a e *account* he fu’u ta’u lahi ko eni mei a’u ‘o ta’u ‘e uofulu kuo ‘osi.

Ko 'eku ki' i fakanounou pē ia ki ai Sea. 'A ia 'oku ou pou pou pē ke pehē he 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e maumau ai ko e to'o pē ko ē 'a e konga 4 kae 'ai e konga 6 pea liliu mo e fo'i (f) 'i lalo ma'u kotoa e me'a 'oku tau loto ki ai pea 'ikai ke toe fihī holo 'a e ngaahi fakakaukau he taimi...pea ko eni 'oku tau femahino'aki pē ai pea 'ikai ke ...pea ma'u e me'a 'oku tau loto ke tau *move* ki ai mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu ki he Tongatapu 10 me'a mai 'a e 'Eiki Tokoni Palēmīa.

Tui ka tali ngaahi kupu kehe ki he Tu'utu'uni 'e 'ikai tali 'Atita hono tuifio ange fakamatala pa'anga Pule'anga

'Eiki Tokoni Palēmīa: Tapu pē ki he Sea fakatapu atu ki he Komiti 'Eiki. Sea ko u kole pē ke u ki' i lavelave atu pē ki he me'a mahalo ko e feme'a'aki ia Sea mahalo ko e ...'oku meimei tatau pē 'ū pōini ia. Ko e pōini foki 'o e Lao ia ko eni Sea ko e kupu 6 (2)(a) 'o a'u ki he (f) 'a ia ko e fanga fo'i pōini mo e 'ū lipooti ko ia *statement of asset liability* ki he ngaahi mo'ua pea mo e koloa 'a e Pule'anga fakamatala ki he nō fakamatala ki he ngaahi *invest* pea taimi pē ko ē te tau ala ai ki he 'ū lipooti ko ia 'oku tau 'osi *accrual accounting* 'o hangē ko e feme'a'aki ko ē 'anenai tau 'osi ala tautolu ia ke fakatalatala 'a e ngaahi me'a ko ē 'a e piliote kehe 'o e ngaahi ta'u kehe kae faka'ata'atā 'a e fika ko ē 'o e fo'i ta'u fakapa'anga lolotonga pea ko e 'uhinga ia ko ē 'oku 'omai ai lolotonga ko ē he taimi ni 'oku fakakau 'a e 'ū lipooti ia ko ia 'i he ngaahi lipooti pau ki he 'atita'i.

Ka 'ikai ke tau to'o 'a e 'ū lipooti ko ia he 'ikai pē ke loto tatau 'a e 'atita ia pea he 'ikai ke nau fiemālie nautolu 'i he fakamatala pa'anga kae 'oua leva ke tau lava 'o liliu kakato ki he *accrual accounting* hangē ko e founa tauhi pa'anga ko ē 'oku ngāue'aki 'e he 'ū poate.

'I he taimi ko ē 'oku tau fetongi mōtolo ai Sea pau ke tau fakapapau'i pē 'oku tatau e misini ko ē 'oku 'omai 'e *fit* e fo'i sino'i me'alele ki he fo'i misini. 'A ia 'oku 'osi ma'u 'etau fo'i misini fo'ou he taimi ni tau faka'amu ke tau 'alu ki ai. Ko hono 'omai ko ē misini fo'ou 'o lele'aki 'a e fo'i sino'i me'alele motu'a Sea 'e havehave 'a e sino'i me'alele motu'a ia 'oku mahu'inga pē ia ke ... 'oku mahino pē 'a e faka'amu ia ke faifaiange ha taimi pea tau a'u ai ki ha taimi ke fakamatala pa'anga 'e tali 'e he ngaahi poate ko e 'uhinga ia 'oku 'omai ai ko eni, he'ikai ke tuku e ngāue ia ki he ngaahi ngāue ko eni ke liliu pea mei he mōtolo motu'a ki he mōtolo fo'ou hangē ko eni ko e fakama'ala'ala na'e fakahoko 'e kei 'ai pē 'a e 'ū lipooti ko eni ka 'oku 'ikai ko ha lipooti ka ko e kole ko ē 'o e Lao ko eni ke 'omai pē ia 'o *attach* 'ikai ko ha lipooti pau ia ke fakamaau'i fakataha pea mo e fakamatala pa'anga pau ko ē 'a e Pule'anga he ko e taimi ko ē 'e fakamaau'i fakataha ai he 'ikai pē ke loto 'a e 'atita ia ki ai he 'oku tau hanga 'e tautolu 'o *mix* 'a e *accrual accounting* mo e *cash account* pea ko e 'uhinga ia he 'ikai pē ke loto e 'atita ia ki ai.

Ko e fokotu'u ko ē 'oku 'omai ko eni tau fakapipiki pē fakamatala ko ia ko e fakamatala tānaki mai 'ikai ha me'a ia 'e liliu kei 'omai kātoa pē 'ū fika ke fai pē ngāue ki he mo'ua kei 'omai pē pea mo e nō 'a e Pule'anga ki he ngaahi poate pea mo e 'ū fakamatala kātoa ko ia kae 'oua 'e 'ai ia ko e konga pau ia kuo pau ke ...he 'oku natula kehe e 'ū lipooti ia ko ia pea mo e founa fakatauhitohi ko ē 'oku ngāue'aki 'e he Pule'anga hangē ...

Taimi: 1140-1145

'Eiki Tokoni Palēmia : ...ko e ngaahi fakamalanga ko ia 'anenai. Pea ko e 'uhinga ia Sea na'e 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e liliu ko e ngāue 'e kei hokohoko atu pē kae 'oua leva ke 'osi 'a e ta'u 'e 3 pē 5 mei heni kuo maau 'a e Pule'anga ke tau liliu fakalūkufua ai.

'Oku mahu'inga foki Sea hangē na'e me'a 'a e Fika 5 ki ai 'aneafi. Mahu'inga 'aupito 'etau lipooti ke mahino 'oku pau 'oku talamai 'e he 'Atita 'oku sai pea 'oku falala'anga. Kātoa e 'u lipooti, ko e lipooti mahu'inga taha 'a e lipooti 'a e Pule'anga. Hangē ko e feme'a'aki 'anenai ta'u eni 'e fiha ngofulu 'oku te'eki ai pē ke tau fetaulaki tautolu mo e 'Atita 'i he 'uhinga ko eni.

Ka 'ikai ke tau hanga 'o fakatalatala lelei 'a e fakamatala pa'anga 'o 'oatu ki he 'Atita ke mahino 'e 'omai pē 'a e 'u lipooti ko ē ka ko e founa tauhitohi ko ia he taimi ni te ke 'atita'i ke mahino 'oku tauhi pau ki ai e Pule'anga 'a e *cash basis* 'e 'ikai ke tau fetaulaki tautolu mo e 'Atita. Pea ko e 'uhinga ko 'etau 'ata ki tu'apule'anga Sea pea mo e falala'anga 'etau fakamatala pa'anga ko ia mei he Pule'anga 'oku mahu'inga ia ke tau fetaulaki pea mo e 'Atita he me'a 'oku tau 'ave. Taimi tatau pē ia 'oku tau fakahoko pē 'etautolu ia lipooti ko eni ki he'etau mo'ua ko 'etau lipooti ki he koloa 'a e Pule'anga pea mo e ngaahi me'a kātoa ko ia ke fakahoko.

Sea Kōmiti : Kole ki he 'Eiki Tokoni Palēmia ke fakanounou'i mai ka tau hoko atu.

'Eiki Tokoni Palēmia : Mahalo Sea ko 'ene nounou ko 'ene maau pē 'ana ia 'a e fakakaukau. Mālō 'aupito Sea.

Fakatonutonu pē 'e 1 pe ki he Tu'utu'uni ki hono Pule'i Pa'anga Pule'anga (Ngaahi 'Akauni) 2021

Sea Kōmiti : Mālō. Mahalo kuo maau ia 'oku tu'u he taimi ni ko e fakatonutonu 'oku taha pē. Ko e kupu 6 kupu si'i (2) (f) 'i he tu'unga ko eni ko ē ko ē 'oku fai ki ai 'a e tokanga 'a e konga hono 6 pea mo e kupu 35 'o e Lao 'oku 'ikai tali ia 'e he Pule'anga ko 'eku ma'u koā ia 'Eiki Tokoni Palēmia 'e 'Eiki Minisitā Pa'anga ?

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko ia Sea.

Pāloti 'o fakapaasi Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i Pa'anga Pule'anga (Ngaahi 'Akauni)

Sea Kōmiti : Mālō. 'Oku tuku atu heni ke fai ha pāloti fekau'aki mo e Tu'utu'uni ko eni, Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga ngaahi 'Akauni 2021 pea mo hono fakatonutonu taha pē 6 (2) (f) kātaki 'o hiki homou nima ko hai 'oku pou pou ki ai.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Ki Muli, 'Eiki Minisitā Toutai, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, loto ki ai 'a e toko 9.

Sea Kōmiti : Mālō. Kātaki hiki homou nima ko ia ‘oku ‘ikai loto ko ē ki ai.

Kalake Tēpile : ‘Ikai ke loto ki ai ‘a 'Uhila Moe Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pohiva Tu'i'onetoa, Taniela Likuohihifo Fusimālohi, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Nuku ‘ikai loto ki ai ‘a e toko 6.

Tu'utu'uni Lao Fakatonutonu ki hono Pule'i Tute & 'Ekisia 2021

Sea Kōmiti: Mālō tali ia ‘a e tu'utu'uni ko ia ka tau hoko atu ki he Tu'utu'uni Lao Fakatonutonu ki hono Pule'i ‘o e Tute pea mo e ‘Ekisia 2021.

Kimu'a pea hoko atu eni ko u kole ko e ngaahi tu'utu'uni ko eni ko ē fekau'aki pea mo e lao fo'ou ko ē ko ē 'i he *accounting* ‘oku fekau'aki mo e ngaahi ‘u kupu kehekehe ‘e hā mai ‘i he Tu'utu'uni ko eni 6 hono tu'a te mou toe me'a pē ki ai he ngaahi me'a tatau pē. Ko u kole atu heni ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ke me'a mai fekau'aki mo e Tu'utu'uni ko eni ki he Tute & 'Ekisia. Mālō.

Fakama'ala'ala he Tu'utu'uni ki hono Pule'i Tute & 'Ekisia 2021

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu pea mo e Fale 'Eiki Sea, pea tapu atu ki he Tama Pilinisi Tokoni Palēmia. Sea ko e fiefia pē he 'ohifo ‘a e lao ko eni pea mo e fokotu'u fakatonutonu ko eni ki he Fale 'Eiki pea mo e 'amanaki lelei pē kuo 'i ai ha ngaahi fokotu'u lelei ke tokoni pē ke toe lelei ange ‘a e ngaahi faka'amu ko eni ke toe faingofua pea mo lelei ange ‘a e ngāue. Sea ko e ki'i tānaki fakatonutonu pē ki he kupu'i lao ko eni, ko e ki'i fakamatala ko ē kimu'a he ngaahi kupu fo'i laine faka'osi hono 4, ‘oku ‘ikai ke fakapapai 'e he motu'a ni pē ko e pulia he paaki 'e he Kalake 'o e Fale pē ko e pulia he taimi na'e 'omai ai ki he Fale, Ka ko e fo'i lea ko e ngaahi tu 'i he tu'u ko ia 'a e tu ke fakakakato ko e tu'utu'uni ko eni Sea faka-Tonga....

<008>

Taimi: 1145-1150

Sea Komiti Kakato: Mālō 'e, 'e 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'io ko e 'omai pē ia mei he mei tu'a 'o fakahū mai ko e me'a pē 'oku tu'u aī ka ko u tui ko u tui mahalo ko e lea totonu ki ai ko e ngaahi tu'utu'uni ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko eni. Kae hoko atu pē Sea ko e ki'i kongā ko e ki'i kongā pē 'e taha ia 'o e 'o e kupu'i lao ko eni pea mo hono ngaahi fakamatala kupu 3. 'A ia 'oku ne fokotu'u atu ki he kupu 10 'o e, mo e tefito'i laó ka 'oku meimei nofo pē eni Sea 'i he faka'amu 'a e Pule'anga hangē pē ko ia na'e, na'e fakamalanga ki he Fale 'Eiki na'e tokanga 'aupito e Pule'anga koe'uhiā ko e ngaahi saliate mīsini 'oku hū mai mei tu'apule'anga 'oku 'alu pē ta'ú mo e lahi 'aupito e ngaahi saliate mīsini pea ne mahino 'aupito pē 'a e 'a e ngaahi saliate mīsini 'oku taimi si'i pē 'ene fononga he halapule'anga pea kuo tu'u pea na'e fai leva e tokanga ki aī 'o fokotu'u leva ;ke ta'ota'ofi ko eni. 'A ia ko e fokotu'u ta'ofi ko eni na'e fokotu'u atu ke ngata pē he me'alele ko hono mōtolo pē ko e ta'u na'e ngaahi aī 'i he ta'u 'e 15. 'A ia 'oku 'uhinga leva Sea ko e ngaahi me'alele na'e ngaahi kimu'a atu he ta'u 'e 15 ke 'oua 'e hū mai ki he fonuá ka ko e taumu'a pē ia mo e 'uhinga 'a e Pule'anga ke lava ke, ko e ngaahi me'alele 'oku hū mai ki hotau fonuá

ko e ngaahi me'alele lelei. Pea 'oku 'ikai ke fu'u mole 'a e, neongo 'oku ki'i mamafa ange ka 'oku 'uhinga pē ia ko e, ke tau 'unu'unu pē mo taimi pea lava 'o lahi ange e ngaahi ta'u 'e lele ai ngaahi saliate mīsini Sea pea 'oku 'osi kamata mai e tu'utu'uni ko ení. Fokotu'u atu Sea.

Dr. 'Aisake Eke: Tapu mo e 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki Komiti Kakato. Sea ko e ki'i na'e 'uhinga foki hono tukuhifo eni na'e ai mo e fakatonutonu 'e ua pea ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ko ena 'oku ne 'omai 'a e fakatonutonu 'uluakí 'a ē ko ena ki 'olunga 'i he 'i he palakalafi ko ena felāve'i mo e kupu ko ē 'oku 'i ai e mafai ko ē ke fai ai e tu'utu'uni ko ení.

Fakatonutonu ki he kupu 2 & fehu'ia 'uhinga 'ikai 'asi 'aho kamata fakahoko ai tu'utu'uni

Ko e fakatonutonu hono ua he kupu 2 ko e kupu 2 'oku, ko e kupu 2 ko ena 'oku tonu ke 'osi ko ē 'i he 'aho 2 ko ē 'o Sanuali 2008 tonu ke hū ai 'o kamata 'i he 'aho 1 'o Fepueli. Ko e fu'u fo'i lea mahu'inga eni ko ē 'aho ko ē ke kamata ai na'e 'ikai ke 'asi ia. 'A ia ko e, koe'uhí ka na fetaulaki 'a ia ko e kongia ia na'e mole ia 'i he 'i he fo'i lao ko ení 'i he fo'i tu'utu'uni 'a ia tonu pehē 'o kamata 'i he 'aho 1 Fepueli 2008. Ko ia Sea 'a ia ko e fo'i tānaki ia ko ē me'a ko ē.

Pea ko u fehu'i ai pē kātaki 'Eiki Sea taimi ko ē 'oku pehē ai ko ē 'a e me'á 'a e tu'utu'uni ko e 'uhinga 'oku 'ikai ke 'asi ia he tu'utu'uni faka-Tonga ko fē 'aho ke kamata ai pea 'oku fēfē leva e me'a te tau foki 'o fakapālangí pē 'e anga fēfē 'ikai ke 'asi e 'aho ia 'e kamata ai 'a e tu'utu'uni ko ia 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kapau 'e tokoni atu pē Sea ko e, ko e, 'oku angamaheni pē he ngaahi lao ko ē 'oku 'ikai ke, 'oku fa'a makatu'unga ia he 'aho ko ē 'oku toki tali ai kapau ko e ko e tu'utu'uni, tu'utu'uni fakatonutonu foki ki he lao hangē ko e ngaahi tu'utu'uni ko ē 'oku hū ia 'i he taimi ko ē ko ē 'oku 'ikai ke lele ai e Fale. Pea 'oku ko hono tali pē foki he Kapineti ia e ngaahi tu'utu'uni ko ení pea kamata leva ia.

Ka ko e ka ko e angamaheni Sea 'oku hangē pē ko e mea'í ko e taimi ko ē 'aho ai ko ē 'oku tali ai ko ē he Kapineti ke kamata pea ko e taimi ko ē ko ē 'e 'alu ai 'o kāsete'i 'a ia ko hono 'uhinga foki hono kāsete'i ko e 'aho ia ko ē 'oku talaki ai ko ē ko ē 'a e 'a e liliu mei he tu'utu'uni ko e angamaheni ia. Pea 'oku fa'a faingata'a ai ko ē ke pehē ke ke tu'u 'i he tu'utu'uni laó 'a e 'a e 'ahó. Ka ko e founa ia 'oku ngāue mai 'aki Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e, me'a mai e ...

Dr. 'Aisake Eke: Fakamālō Sea ... atu pē au ia ko e me'a ko eni ia 'oku mo'oni pē kāsete'i ka ko 'eku 'uhinga kuo 'osi kotoa ia he, ko 'eku fehu'i atu ko e tu'utu'uni foki ia ko eni ia toki kāsete'i ka 'oku 'osi tuhu'i mai e 'aho ko ē 'o e 'o e 'aho tau ngāue'aki foki e tohi faka-Tonga ka ko e 'uhinga ki he tu'unga ko eni fakapālangi 'oku 'asi ia ai ko ē kamata he 'aho 1 'o Fepueli kae ha'u ko ē he faka-Tonga ko ia foki 'oku tau ngāue'aki 'oku mole ko ē ke 'asi e fo'i kongia ko ē ko e 'uhinga ia 'eku fehu'i he 'ikai ke 'asi ko ē 'a e fo'i kongia ko ē 'oku ne tuhu'i mai ko e 'aho eni 'e kamata ai 'a ia ko e 'aho ko ē na'e 'ai ko ē kāsete he ē pē 'oku fēfē anga taimi 'oku, ko e ki'i fehalaaki pē pē 'oku fēfē anga ko ē 'ene 'ene ko e me'a ia nau fehu'i ki he Minisitā Lao pē 'oku fēfē anga e taimi 'oku ki'i mole ai e ngaahi me'a pehē mālō.

'Eiki Minisitā Lao: 'Eiki Sea mahalo ko ha fehalaaki fakataipe pē Sea ke fakakakato pē ka ko e angamaheni pē 'oku mea'i Fakafofonga 'Eiki Sea kuo, ko 'ene kāsete'i pē kuo lava.

<009>

Taimi: 1150 – 1155

'Eiki Minsitā Lao: ... ko eni 'oku hangē ko ē ko 'ene me'á 'oku me'a 'i he fakapilitāniá 'aho 1 Fepueli 2008. 'Ikai ke 'iloa ia he fakatongá 'Eiki Sea, kole atu ke fakahū atu ki ai, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, ko e te tau pāloti ki he tu'utu'uni ko eni pea fakataha pea mo e ngaahi fakatonutonu ko eni ki he 'ulu'i,

Lord Nuku: Sea

Sea Komiti Kakato: 'Io

Fokotu'u ki ha matapā ala kole'i ha me'alele hū mai ko e 'ofa mai hoto kāinga mei muli

Lord Nuku: Kole atu pe mu'a Sea ke fai atu ha ki'i fakahoha'a 'i he tu'utu'uni ko eni. 'Eiki Sea ko 'eku ki'i fehu'i pe 'aku ki he Pule'angá 'oku 'ikai ke u tui, 'oku ou tui kapau te tau fakangata pe 'i he ta'u 'a eni ko ē lahi hake 'i he, 'ikai lahi hake 'i he ta'u 'e 15. Ka koe'uhí ko 'ete fakatatau ki he anga ko ē ivi ko ē kakaí 'oku lahi foki ngaahi me'a ia ko e 2008 ia 'Eiki Sea ko e ngaahi totongi ko ia 'Eiki Sea 'o fai mai ai ki he taimi ni 'oku 'ikai ke u tui au 'e lava e kakaí ia fakalukufua. Tau talanoa eni ki he kakai ko ē ko e 'i he anga ko ē tu'unga ma'u'anga fakapa'anga Sea.

Pea 'oku tonu ke 'i ai pe ha ki'i matapā ke fai ai ha kole ha taha ke lava 'o hū mai ai ha'ane me'alele. He ko 'eku lave'i 'Eiki Sea 'oku lahi e ngaahi mōtolo ia kimu'a ia 'oku mālohi ange ia pea ka *recondition* ia 'oku sai ange ia. 'I he malu mo e *safety* 'a ē ko ē ko e 'oku 'uhinga ki ai. Pe ko e 'uhinga 'o e lao ko eni ko e fu'u lahi 'o e me'alelé 'i Tonga ní pe ko hono 'uhingá ko e anga e fiema'u e kakai 'o e fonuá Sea.

Ko e me'a ia ko u kole atu ki he Hou'eiki Pule'angá pe 'e lava ke 'i ai ha toe ki'i kongā ke 'i ai ha fa'ahinga pe ko e 'Eiki Minisitā ke fai fai hano kole ki ai ha'a taha ha'ane me'a. He ko 'eku fakafuofua ko eni hangē ko e me'angāué. 'Oku 'i ai ngaahi me'angāue ia 'oku 'osi ta'u ia 'e 20, 30 'oku kei lele pe ia. Ka koe'uhí kapau te tau liliu ki he anga ko ē tu'unga ko ē he taimi ní ki he fō'i tu'unga ko ē 'o e fakatonutonu ko eni 'Eiki Sea ko u tui 'e palopalema lahi ia ki he anga ko ē fiema'u e kakaí. Ka ko e kole pe ki he Pule'angá he ko e 'uhingá he ko u tui 'oku 'i ai hono 'uhinga mahalo.

Ka ko e anga ko ē taha 'okú te toe sio ko ē ki ai 'Eiki Sea ko e kongā lahi foki 'etau silini tukuhau 'atautolu ko eni ko ē 'oku tānaki hangē ko e tāanki he loló mo e me'a. Kapau te tau toe hanga 'e tautolu 'o holoki heni 'e holo 'a e tānaki pa'anga ia ko íá.

Ka ko e 'uhinga pe ia Hou'eiki Pule'anga koe'uhí ke ki'i fakalukufua'i e anga ko ē 'o e ivi 'o e kakaí pea mo e anga ko ē 'o e fokotu'utu'ú. Ka ko e ki'i kole pe ia pe 'i ai ha lava ha ki'i fokotu'utu' u koe'uhí ke 'i ai pe ha matapā. He 'oku 'i ai pe ha ki'i kā ia ko e me'a'ofa mai pe ia, tau pehē tautolu ko e 2006.

He ko e anga foki e fa'u ko ē e me'alelé 'oku meimei fakata'u 10 pea liliu e fo'i mōtolo ko ē ki ha toe mōtolo fo'ou. Ka ko ia 'oku 'uhinga ai e fakahoha'a atu, ko e 'uhingá pe ia ko e tu'unga ko ē kakai e fonuá pea mo e ivi fakapa'angá Sea. Pe ko e hā ha me'a ki ai 'a e Hou'eiki Pule'angá ke 'i ai ha fa'ahing matapā pehē ki he kakai e fonuá Sea, mālō.

'I ai kongá kehe he Lao malava fai ha kole he tute me'alele taautaha ko e me'a'ofa mei muli

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatapu atu Sea ka e fai atu pe hangē ko e me'a 'oku 'ohaké 'a ia ko e 'uluakí pe ke mahino 'aupito pe 'oku 'i he kongá kehe ia e laó. Ka 'oku hangatonu pe eni ia ki he ngaahi saliate misini ki he fefononga'akí fakafo'ituituí. 'A ia ko e 'uhingá 'oku 'ulu'i tohi tute ko ena 'oku hiki atú.

Ko e fakatātā pe 'oku 'i ai ngaahi me'alele mamafa mo e hangē ko e pasi ki he uta, 'oku faka'atā nautolu ia 'oku 'ikai ke kau ia 'i he ha'iha'i ko eni ki he fakangatangata ko ení. Ka ko e me'a ko ē 'oku 'ohake 'e he 'Eiki Nōpele Fakafofonga 'o 'Eua Sea ko e mo'oni. Ko e taha eni 'o e ngaahi poini na'e fai hono talanoa'i lahi. He 'oku hangē pe 'oku mea'í 'oku 'i ai foki mo e ngaahi me'alele 'oku tau anga pe ki ai ko e foaki mai mei hotau ngaahi fāmili pea mo e ngaahi me'a pehē ka na'e talanoa'i lelei pe 'o 'alu pe 'o ma'u ai ...

<010>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'a e ta'u ko ē 'e 15. Ko e lolotonga ni Sea ko e me'a ma'u 'e he motu'a ni pea mei he Potungāue, mahalo 'oku 'i ai 'a e me'alele 'e 3 pē 4, 'oku fai hono kole ke, ko e 'uhinga kuo tau mai ia 'i he founa na'e 'ikai ke fai hano 'ilo'i, ka 'oku fai pē sio ki ai ko e founa pē 'e fai ki ai 'a e sio ki ai Sea ko hono toe liliu 'a e tu'utu'uni, ka 'oku hangē pē 'oku mea'í ko e tu'utu'uni eni ia na'e 'osi tali, ke fai hono, ka ko e anga ko ē fai 'a e sio ki ai 'i he taimi ni 'a e Potungāue, 'e lava ke ne tokoni'i ke fai hono ki'i liliu 'a e tu'utu'uni ke lava ke faka'atā 'a e ngaahi me'alele ko eni. Ka ko e fiema'u ia ke ki'i liliu fakataimi pē, kae foki pē ki he 15 koe'uhi ke lava ke a'usia 'a e fo'i taumu'a ko ē 'a e Pule'anga ke tokoni ki he kakai ke hū mai pē 'u saliate misini 'e tolonga pea 'e tokoni ia ki he'enau ki'i sēniti 'a e fakamole ko ia, ko e 'uhinga ko e me'alele ko ia, he na'e 'osi fakamo'oni'i ia na'e 'i ai 'a e ngaahi me'alele ia na'e 'omai 'oku ta'u pē 'e 2 kuo tu'u ia. Pea na'e lahi ange mole hono 'omai 'i he koniteina neongo na'e ta'etotongi, ka ko e ngaahi me'a pehē Sea, ka ko e poini ia 'oku mahu'inga 'oku 'omai, ka ko e hangē pē ko e, kapau 'e, ko e fokotu'u pē ia ke tau tali pē e, ka 'oku fai 'a e sio ia 'a e Pule'anga ia ke fai hono tokoni'i 'a kinautolu ko ia 'oku 'i ai 'enau me'alele na'e, 'oku 'ikai ke na fetaulaki mo eni. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Kole ha ki'i kupu he Tu'utu'uni malava fai hano kole 'oha me'alele 'ofa mai mei muli

Lord Nuku: 'Eiki Sea ko e 'uhinga pē foki 'a e kole ia 'o kapau ke 'i ai ha ki'i kupu ke ne faka'atā ke kole ki he ma'u mafai ke ne hanga 'o lava, pea kapau 'oku pehē 'e he ma'u mafai ia 'oku 'ikai 'i he ngaahi 'uhinga, ka ko e 'uhinga ke 'i ai ha fa'ahinga me'a, ke ne 'oange ha faingamālie koe'uhi ki he ngaahi fiema'u pehē koē kakai 'Eiki Sea. Ko e kolé pē ia, sai pē me'a ia ka koe'uhi ka ko hono fu'u tapuni fakalukufua ko ē ko ē ke ta'u pē 'e 15 'oku 'uhinga ia ko ē ke 'i ai ha sino pē ko ha ma'u mafai ke ne hanga 'o, pē ko e Pule Tute, pē ko e hä ha fa'ahinga me'a ke nau hanga 'o toe vakai'i 'a e ngaahi kole pehē, pē 'e lava ke ngāue 'aki. Ko e kole pē ia ki he Pule'anga, Mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'e 'Eiki Nōpele 'Eua, mahino ia, ko ena na'e me'a mai pē 'a e 'Eiki Minisitā 'oku 'atā pē ngaahi me'alele ia 'oku ki'i mamafa mo lalahi, ko e fanga ki'i kalasi iiki pē eni 'oku ne hanga 'o fakahoko mai, kapau te ke toki me'a mai pē pea mo e 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 'e lava tokoni mai pē mo ia ai, ka 'oku ou tui 'e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato, fai ha'atau pālōti heni, pea mo e fakakakato ko eni 'o e fakatonutonu, pea 'oku ou tuku atu ai ke fai ha pālōti ki ai he toe tu'utu'uni ko eni.

Lord Nuku: Kātaki pē 'Eiki Sea, 'oku ou lave'i pē me'a ko ē na'e me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Minisitā, ka ko e kongā 10, **saliote misini fakatautefito hono fa'u ki he fefononga'aki 'a e kakai** 'i he 'ulu'i tohi tute 8703 'o e motolo, ko e 'uhinga ki he me'angāue, ki he me'alele ko ē 'oku ngāue 'aki 'e he kakai, ka 'oku 'ikai ke 'uhinga ki he ngaahi me'a ko eni ko ē na'e me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Minisitā, 'o fakatatau ki he kupu 10 ko eni, ko e me'alele fie ngāue'aki 'e he kakai 'a ia ko e kā mo e ha fua e 'u me'a pehē, he 'oku ne me'a mai 'e ia ia 'oku 'atā pē 'a e ngaahi misini mamafa ia mo e me'a, ka 'oku tuhu'i mahino mai pē heni, ko e me'alele fefononga'aki 'a e kakai 'a ia 'oku 'uhinga ki ai e kole, kapau 'e 'i ai ha ki'i holo hifo ki he ta'u ko ē tau pehē 16, ko e 'uhinga pehē pē, pea kapau 'oku pehē pē ka ko e anga ia 'a e kole mo e fokotu'u atu Sea.

Sea Komiti Kakato. Mālō. Ko e hä ha me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi 'oku 'i he Feitu'u na 'a e ngaahi me'alele kehekehe mei he langi 'o a'u ki lalo kilisitahi, ki he kole ko eni.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Feitu'u na Sea, fakatapu atu ki he Tama Pilinisi mo Hou'eiki, fakatapu ki he Palēmia, Tokoni Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kakai.

Sea ko e, mahino 'aupito 'a e me'a 'oku me'a mai 'aki 'e he Feitu'u na ko e ngaahi me'alele 'oku 'i he malumalu ia 'o e motu'a ni, pea mo e potungāue. 'Oku 'i ai pē foki 'a e ngaahi 'uhinga lelei 'i he fokotu'u mai 'a e lao ko eni, 'uluaki, ko e kongā lahi 'o e ngaahi me'alele 'oku ma'u mei muli ko e ma'u mai ia 'i he tu'unga 'oku ma'ama'a pē, mahalo ko e me'a'ofa 'a e ngaahi fāmili mei muli, ko e taimi ko ē 'oku nau tō mai ai ...

<005>

Taimi: 1200-1205

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Lolotonga ni 'oku taimi nounou 'enau faifatongia. Ko e palopalema lahi ia ko ē 'oku sio ki ai 'a e potungāue ko e kongā lahi 'a

e ngaahi me'alele ko eni 'oku toe fiema'u ia ke *upgrade* ke ma'u honau ngaahi *warrant* pea ko e ngaahi me'a ia 'oku fai ki ai e sio 'uluaki ia.

Uesia ma'u'anga vai he ngaahi me'alele maumau

Ko hono ua 'oku ou mou mea'i pē he taimi ni 'a e hoko 'a e ngaahi me'alele ko eni ko e hūfanga he fakatapu ko e veve pea 'i he taimi tatau 'oku 'i ai 'a e fakamole lahi 'a e Pule'anga ki hono feinga ke *dispose* pē ko hono tukuange atu 'a e ngaahi veve ko eni. Ko e ngaahi veve ko eni Sea 'oku fiema'u ia ke to'o ia mei Tonga ni. Ko e potupotu'i ukamea eni pea 'oku hoko e ngaahi potupotu'i ukame'a ko eni pea ko e kovi 'ki he 'ātakai. 'Oku ma'ulalo foki e tu'unga e konga lahi 'o e vai *water table* Sea ke fakamahino kae tautefito ki Nuku'alofa ni mo e ngaahi feitu'u 'o Tonga ni kau ai e konga 'o Hihifo pea kuo 'osi a'usia 'a e maumau 'a e ngaahi me'alele ko eni he ngaahi tu'ungaveve ko eni ki he ma'u'anga vai, kapau te mou me'a atu pē ki he lingi'anga veve ko ena ko ē 'i Pili 'oku 'i ai 'a e fokotu'unga me'alele ai ko e 'amanaki ke 'ave ki muli 'o fua ma'u mei ai ha pa'anga ka koe'uhí ko e tu'unga faka'ekonōmika ko ia 'o e mahu'inga 'o e ukamea 'i māmani lahi 'oku tō lalo 'aupito ia ka 'oku hoko 'a e ngaahi feitu'u ia ko eni 'oku tānaki ki ai 'a e ngaahi veve ko eni Sea 'oku 'ikai ke ngata pē 'oku 'ikai ke matamatalelei ki he fofonga 'o e tangata ka 'oku toe maumau foki ia ki he ngaahi me'a kehekehe 'o e nofo. Toe kau foki mo e ngaahi feitu'u ko eni 'oku ne to'o e ngaahi *space* 'aonga ke nofo'i kau ai pea mo e feitu'u 'i Tokomololo 'oku 'i ai e ngaahi lingi'anga veve ko eni Sea.

'A ia ko e ngaahi me'a ia hono uesia hotau 'ātakai koe'uhí ko e ngaahi veve ko eni, pea 'oku 'i ai pē na'e fai 'a e feme'a'aki mo e 'Eiki Minisiā kau eni ia he ngaahi me'a na'e totonu 'aupito ke fai ha sio ki ai pē 'oku anga fēfē pea 'i he taimi tatau pē foki 'oku fakangofua pē he Lao ia ko eni ke ke fai e kole he 'oku 'i ai foki mo e ngaahi me'alele 'oku ta'u ia 'e 50 'oku tau 'omai 'etautolu ki Tonga ni pea 'oku 'i ai e kakai ia 'oku nau mahu'inga'ia he ngaahi me'alele ko eni hoko e fanga ki'i me'alele ia ko eni ia ko e fanga ki'i *antique* 'a ia 'oku 'i ai e kakai ia 'oku nau lava 'enautolu 'o 'omai e fa'ahinga me'alele ko eni.

Sea 'oku 'i ai 'a e me'afua ki he ngaahi me'alele ko eni 'a ia ko 'enau *waste injection* ko eni ko ē pea mei he mafalā pea mei he me'a 'oku fai hono siofi pe anga fēfē 'enau hā 'enau ngaahi kemikale 'oku ha'u kitu'a pea kapau 'e 'i ai ha me'alele ha'u 'oku lava 'o sio 'oku 'ikai ke ne hanga 'o *inject* mai kitu'a e ngaahi kemikale ko eni Sea 'oku ou tui mahalo 'oku lava pē 'e he Lao ia ko eni 'o faka'atā ia 'i ha *special clause* ke ne lava 'o kole ko e me'a ko eni 'oku taumu'a mai ia ki he 'uhinga lelei.

Sea ka 'oku 'i ai 'a e pou pou lahi 'aupito e motu'a ni ia pea mo e potungāue ki he tu'unga fakakaukau ko eni pea 'oku ou fokotu'u atu Sea mālō.

Pāloti'i 'o tali Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Tute & 'Eikisia 2021

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu kuo mahino 'aupito 'a e feme'a'aki. Ko ia te tau pāloti ko ia 'oku loto ke fakahoko 'a e Tu'utu'uni Lao ko eni Fakatonutonu ki hono Pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia 2021 pea mo hono fakatonutonu kātaki 'o hiki hono nima

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a 'Uhila mo e Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pohiva Tu'i'onetoa, Taniela Liku 'o Hihifo Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue

Lalahi, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Toutai, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō loto ki ai e toko 16.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai 'a 'Eiki Nōpele Nuku. 'Ikai ke loto ki ai 'a e toko taha.

Tu'utu'uni fika 4/2021 fekau'aki mo e KOVITI-19

Sea Komiti Kakato: Mālō tali ia, tau hoko atu ki he Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu vaha'a 'o e tu'unga Fakatu'utāmaki ki he Mo'ui (*COVID-19*) 2021 Fika 4 'o e 2022 ke me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Mo'ui mai ha ki'i puipuitu'a 'oku mahino pē 'a e tu'unga ko eni kae 'omai pē me'a atu ki ai 'a e Hou'eiki e Komiti Kakato.

Puipuitua ki he Tu'utu'uni fika 4/2021

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea tapu pea mo e Feitu'u na kae 'uma'a 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea ko e ngaahi

<007>

Taimi: 1205-1210

'Eiki Minisitā Mo'ui : ..ngaahi tu'utu'uni fakatonutonu ko eni Sea hano *declare* ha *emergency* pē ko hono fakahā ha tu'unga fakatu'utāmaki he mo'ui 'a ia na'e mea'i pē 'e he Feitu'una Sea kae 'uma'a 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato 'a e fa'a ngaahi tu'unga fakatu'utāmaki ko eni ki he mo'ui 'i he KOVITI-19, 2021. Ko e fokotu'u mai pē ia ko eni heni Sea na'e 'osi lele mai pē foki 'a e ngaahi tu'utu'uni ia ko ia Sea. Ko e fokotu'u mai pē ia ke liliu pea mei he 2021 ki he 2022 ko e mata'ifika pē ia 'o e ta'u Sea mei he 2021 ki he 2022. Ko e ki'i fakatonutonu pē ia Sea fokotu'u atu mālō.

Sea Kōmiti : Me'a mai Tongatapu.

Dr. 'Aisake Eke : Tapu pea mo e Sea pea pehē ki he Hou'eiki e Kōmiti Kakato. Ko e ki'i lave ia ko eni ko u pou pou pē au ki he lao ko eni mo'oni pē 'a e pou pou ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui. Ko e kupu 2 ko eni na'e 'uhinga pē 'a e ki'i 'oa ia ko ē ki hono 'ohake 'ohifo e me'a ko eni koe'uhi na'e 'ai pē ia ki he mahino ko ē 'o e kakai. Ko e taimi ko ē na'a te lave ai 'o lau hifo 'a e kongā ko eni, 'oku te pehē 'e kita ko e 2021 'osi he 2022. Ka 'oku 'uhinga foki ia ki Ma'asi. 2021 Ma'asi 2022. Ka na'e 'uhinga pē 'eku 'ai hake ko eni ko e fokotu'u pē ia ki he 'Eiki Minisitā Lao he kaha'u koe'uhi ke 'ai pē pehē ko e liliu pē Ma'asi 2021 ke Ma'asi 2022. Koe'uhi mou me'a hifo ki ai te 'ilo ko Ma'asi. Ko ē foki ia pehē 'e kita ko e ta'u ka te toki 'alu kita ki he tefito'i lao 'a ia ko e 'uhinga pehē pē ia ki he anga ko ē hono fa'u e tu'utu'uni ke me'a hifo pē Hou'eiki kuo nau 'osi lave'i ka ko e 'uhinga pē ia Sea mālō.

'Eiki Minisitā Lao : Tapu mo e Sea mo e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato. Sea ko e 'aho kamata eni 'a e 'aho 11 'o Ma'asi 2021 ko e 'aho ia na'e fai ai 'a e tu'utu'uni. Ko e fo'i

lao ia ‘a ena pē ‘i ‘olunga ‘i he kupu 2 Tu‘utu‘uni 4 liliu mei he 21 ki he 22. Ka ko e ‘aho ko ia na’e fakahoko ai ‘a e tu‘utu‘uni ‘aho 11 ‘o Ma’asi 2021. Mālō Sea.

Sea Kōmiti : ‘Oku ai e fokotu’u mai ko ia ‘oku mou tali ‘a e Tu‘utu‘uni ko eni mou kātaki ‘o hiki homou nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea loto ki ai ‘a 'Uhila Moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pohiva Tu'i'onetoa, Taniela Likuohihifo Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Ki Muli, 'Eiki Minisitā Toutai, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Tokoni Pālēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, *HRH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Loto ki ai ‘a e toko 15.

Sea Kōmiti : Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile : ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti : Mālō. Tau liliu ‘o Fale Alea. (Liliu 'o Fale Alea)

(Ne me’a mai leva 'Eiki Sea ‘o e Fale Alea – Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

'Eiki Sea : Hou'eiki toloi ‘a e Fale ki he 2:00.

(Toloi e Fale ki he 2:00pm)

<008>

Taimi: 1405-1410

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea Fale Alea’.

'Eiki Sea: Hou’eiki, ‘oku ou fakatokanga’i ‘oku ‘ikai ke ma’u ‘etau *quorum* he efiāfi’ ni. ‘Oku ‘i ai ha Hou’eiki Fakafofonga ‘oku ‘i tu’a? Mahalo Hou’eiki ‘oku ma’u pē ‘etau fika’. ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi’, me’a mai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu ki he Feitu’u’ na, Sea. Fakatapu ki he Tama Pilinisi’ mo Hou’eiki. Fakatapu atu ‘Eiki Pālēmia’ kae ‘uma’ā ē Tokoni Pālēmia’ mo e kau Minisitā e Kapineti’. Fakatapu heni ki he kau Fakafofonga e Kakai’.

Lipooti ki he ngaahi konituleki lalahi na’e fakamo’oni mo e Pule’anga ki he langa maumau hili e sunami

Sea, mālō ‘aupito ē ma’u faingamālie’ kae tuku mu’a ki he motu’a’ ni ke ‘oatu ha lipooti ki he ongo konituleki lalahi ‘e 2 ‘a e fonua’ na’e *sign* ia ‘aneafi pea na’e fakamo’oni hingoa ia ‘aneafi pea mo e ‘aho’ ni. ‘Aneafi’ Sea, na’e kamata ai ‘a e fakamo’oni ‘a e konga lahi ‘o e ngaahi konituleki pea mo e ngaahi kautaha langa fekau’aki mo e langa ko eni’ ‘a e...

<003>

Taimi: 1410-1415

‘Eiki Minsitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... fanga ki’i fale na’e maumau ‘i he sunami’. Kātoa ‘a e ngaahi fale na’e maumau’ kau ai ‘a e holo pea mo e maumau iiki, Sea, na’e fe’unga ia mo e fale ‘e 468. ‘I he fale ‘e 468 ko eni’, ‘e ‘i ai ‘a e fale ai ‘e 286, ‘e langa fo’ou ‘aupito. Ko e 182 ‘e monomono, ‘i he 182 ko eni ‘oku monomono, kuo ‘osi totongi atu ai ‘a e peseti ‘e 90, ‘a ia kuo ‘osi ai ‘a Tongatapu’ ni pea mo Ha’apai, kā ‘oku toe pē ‘a e kongaleka ‘i ‘Eua.

Sea, ko e konituleki na’e *sign* ‘aneafi’, na’e fe’unga ia pea mo e fanga ki’i kautaha ‘e 207 pea ko e ngāue ko ia’ ‘oku mateuteu ‘a e Potungāue ke kamata ia ‘i he vave taha’. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e fanga ki’i me’a iiki fekau’aki pea mo e kelekele’, feinga ke fakamā’opo’opo ia kae kamata.

Ko e tu’u ko eni ko ē ‘a e ngaahi motu ko ē ‘e hiki’, kau ai ‘a ‘Atatā, hiki mai ia ki Masilamea, ko Mango, hiki mai ia ki ‘Eua, ko Kanokupolu ‘e hiki mai ia ki Matatua. Ko e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e kelekele ko eni’ kuo maau. Kuo ‘osi teke fakatokalelei pea kuo ‘osi tō maka’i ‘e he Potungāue Savea’. Toe pē eni ke vahe ‘a e ngaahi ‘api ko eni’ pē ko e ‘api ‘o hai kae kamata e ngāue.

Ko e fanga ki’i fale ko eni ‘oku langa’ Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e faingamālie ki he tokotaha ma’u fale’ ke fili, pea ko e fili ko ia’, ‘oku ‘i ai ‘a e kalasi kehekehe ‘e 4 pe 5. ‘E 4 Sea, tukuange ki ai ‘a e faingamālie ko eni ko ē ke fili ai’. Fale ko eni ‘e 207 ‘oku lave ki ai e motu’a’ ni, kuo ‘osi fili ē ngaahi kau ma’u ‘api’ ia ‘a e fale fe’unga mo ‘enau fakakaukau’, fe’unga ia mo e ngaahi fāmili ko eni’.

Sea, ko e konituleki ko eni na’e *sign* ia ‘aneafi’ pea kuo’ u ‘oatu ‘a e fakamālō heni ki he Pālēmia ‘o Tonga’, koe’uhi’ na’e me’a ange ki ai fakataha pea mo e Minisitā Pa’anga mo e poupu ‘a e Kapineti koe’uhi’ ko e ngāue mahu’inga ko eni’.

Sea, ‘oku tau talanoa foki ‘i he langa fale’ pea mo e ngaahi fokotu’utu’u ngāue ‘a e Pule’anga’ kā ko hono taumu’a’ ko ‘etau ngāue ma’a e kakai’. ‘Oku ‘i ai ‘a e kakai na’e uesia ‘enau mo’ui’ ‘i he fakatamaki ko eni na’e toki hoko’ pea ‘oku fiefia ‘a e motu’a’ ni ke fakahoko atu, ko e ngāue ko ia’ Sea mo e Feitu’u na kae ‘uma’ā ‘a e Kapineti’ ‘e hoko atu ia ‘i he vave taha’.

Fakamo’oni aleapau ki hono fakalelei’i Uafu Kuini Salote

‘I he ‘aho’ ni Sea, na’e to e lava heni mo e *sign* ‘o e konituleki hono fakalelei’i pē ko e fakalalakaka’i ‘o e Uafu Kuini Salote’. Ko e ngāue ko eni’ ‘oku fakapa’anga ia ‘e he *Asian Development Bank*, fe’unga hono mahu’inga pea mo e pa’anga ‘e 63 miliona ‘Amelika, ‘a ia ‘oku fakafuofua ia ki he pa’anga Tonga ‘e 140 miliona.

Ko e ngāue ko eni’ ‘oku ‘i ai ‘a e fakamālō lahi ai ki he Fakafofonga ‘o e *ADB* ‘i Tonga’ ni, *Balwyn* Faka’otusia koe’uhi’ ko e tokoni pea mo e ngāue fakataha pea mo e *PMU* ‘oku nau nofo ‘i he Potungāue’ koe’uhi’ ko e ngāue mahu’inga ko eni.

‘I he kautaha ko eni’ na’e *sign* he konituleki ‘anenai’, ko e kautaha ko e *Macdowell Donald* mei Nu’usila ‘oku fai ‘a e ngāue ko eni’ pea na’e *sign* ‘a e konituleki ko eni ‘e he Minisitā Pa’anga’ pea mo e Potungāue *Infrastructure* pē Sea. Na’e toe me’a pe ai ‘a e ‘Eiki Pālēmia’ kae ‘umā’a e Tokoni Pālēmia’ ke mahino ‘a e poupu ‘a e Pule’anga he

fokotu'utu'u ngaue ko eni he koe'uhi' ko e ngāue ko eni' 'oku mahu'inga 'aupito ia ki he fonua' mo e tu'unga faka-'ekonōmika'.

Taha ē mahu'inga 'o e langa fakalahi uafu ko eni' Sea, ko e to e lōlōa ange 'a e ngaahi vaka, lalahi ange 'a e vaka 'e tau mai ki uafu'. 'I he taimi' ni 'oku fakangatangata pē ki he mita 'e 180 pea ko e 'osi 'a e ngāue ko eni' 'e a'u 'a e ngaahi ko eni' ki he mita 'e 220. Mahino ai 'e toe si'isi'i ange ai 'a e ngaahi vaka 'e ha'u' kae lalahi ange 'a e ngaahi uta'. Pea 'oku 'i ai 'a e pou pou lahi 'aupito pea mei he *Port Authority*, Sea 'o e Poate 'a Dr. Ngongo Kioa kae uma'ā 'a e *CEO*, 'Alo Maileseni koe'uhi' ko e ngaahi ngāue ko eni' 'e lava ke tānaki ai 'e he Pule'anga' ha ngaahi pa'anga tautefito mei he uafu ko eni'.

Kau foki eni ia Sea 'i he ngaahi me'a 'oku tau tokanga 'aupito ki ai hāngē ko e *remittances*, 'ikai ngata he

<003>

Taimi: 1415-1420

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... *remittances* ka ko e ngaahi koloa me'a'ofa mai pē he kakaí ia kuo 'omai ki Tonga ni pea na'e mea'i pē ia he tokotaha kotoa 'i he tō ko eni ko ē 'a e fakatamakí 'a e hikihiki 'o e ngaahi koloa na'e 'omai mei mulí tautautefito ki he 8*4, 4*4 pea mo e talamu koe'uhí ko e tokoni ki he kakaí 'o e fonua na'e uesia 'i he fakatamakí ko ení.

Sea ko e fie fakahoko atu pē ia ki he Feitu'una pea mo ho Fale 'Eikí ko e ongo konituleki ko eni 'oku sai pea ko e pa'anga lalahi ia 'oku 'i ai e 'amanaki 'a e motu'a ni 'i he hoko e ngāue ko eni ko e me'a ia ke fakalalakaka ai 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonua 'e toe lelei foki ai pea mo e nofo 'a e kakaí 'o e fonua pea ko ha feitu'u pē 'i Tonga ni.

'Oku 'i ai e fakamālō lahi ki he Tangata'eiki Palēmia pea mo e kau Minisitā he pou pou mai ia ki he motu'a ni fakalele e ngaahi ngāue tautautefito ki hono teuteu'i 'o e ngaahi pepa ko ení ke faingofua ange pea vave ange fakahoko fatongia e Pule'anga koe'uhí ko hono kakaí.

'Aki 'a e 'uhinga ko ia Sea 'oku 'oatu 'a e fakamālō lahi he faingamālie mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā he lipooti mai ki he Fale, me'a mai 'Eiki Nōpele Tongatapu.

Lord Tu'ivakanō: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea, tapu foki ki he Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Kapineti. Fakatapu atu Tama Pilinisi kae 'uma'ā e Tēpile 'a e Hou'eiki, fakatapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí.

Fehu'ia ngaahi fakamo'oni ngāue langa e Pule'anga koe'uhi ko e ta'efiemalie ngaahi kautaha ni'ihí

Sea 'oku ko e, ko e tu'u pē eni ia ke toe ki'i fakamahino mo e fakama'ala'ala mai koe'uhí ko e ko e ongoongo ko eni kuo tuku mai he Minisitā 'o e Potungāue Lalahí. Pea ko u fakamālō mo fakafeta'i he 'oku 'uhinga he kapau 'oku tau a'u ki he tu'unga ko ia he 'oku me'a foki 'oku mahino kia au 'oku mahino foki 'a e ngāue ki he kelekele ka ko e ngāue

ko eni ke fai e langá. Pea 'oku, ko e fehu'i pē ki he Minisitā he koe'uhí ko e ko e *tsunami* na'e fai e ngāue 'a e Pule'anga ko ē na'a nau hanga foki 'o 'oange e ngāue 'o fai he ngaahi kautaha 'e valungofulu tupu. Ka ko eni 'oku ke me'a mai mahalo ko e kautaha 'e 200 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pē ko e hai fua 'a kinautolu. Ka na'e tokolahi 'aupito 'ia kinautolu 'a e ngaahi kautaha ko eni na'a nau hola kae hili ange na'e foaki atu 'a e faingamālie ke nau fai e ngāue ka na'e 'ikai ke kakato 'enau fakahoko honau fatongiá ko e me'a ko eni na'e hoko na'e toe ō mai mo e fanga ki'i kautaha pē na'a nau nofo faka'osi e ngāue 'o toe faka'osi 'enau ngaahi ngāue.

Pea 'oku mahino mai kiate au 'oku 'i ai e ngaahi kautaha 'oku 'ikai ke nau *sign* 'i he *contract* ko eni koe'uhí pē 'oku 'i ai hono ngaahi 'uhinga. Ka 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pē ko e fai e ngāue ko eni ke fakavavevave'i ke mahino kuo fai he Kapineti e ngāue he ko e me'a ko ē na'e fakahoko mai 'oku 'i ai e ngaahi ngāue 'oku fiema'u ia ke fakahoko he Pule'anga ko hono tanu e halá, ke fakamā'opo'opo e ngaahi me'a ko ia ke ō atu he ko eni 'oku tō mālō mo e fakafeta'i kuo tō e 'uha ki he funga 'o e fonua. Ka ko e taimi 'e fai ai e ngāue 'oku 'i ai pē mo e ngaahi palopalema ka 'oku 'ikai ke tau fiema'u ia ke toe ōmai 'a e ngaahi kautaha ko ena 'o fai e me'a pea 'osi pea nau hola ko hai leva te ne fai 'a e ngāue?

Kai kehe 'oku ki'i fakafehu'ia pē 'a e anga e *sign* e *contract* ko eni he 'oku 'i ai e ngaahi kautaha na'a nau fai pau ki he ngaahi ngāue ka 'oku 'ikai ke nau kau 'i he *sign contract* ko eni pea ko u tui ko u faka'amu pē 'e Minisitā 'oku mou fai e ngāue 'o fai ki he lelei pea ko e si'i tau kāinga ko ena na'e uesia 'enau mo'ui he *tsunami* mo e me'a ko eni 'oku hoko te nau ō mai 'oku nau nofo malu. Ka 'oku 'ikai ke tau fiema'u ia ke nau ō mai 'o nofo vaeau pē ha ha ngaahi fale na'e 'ikai ke fakakakato hono ngāue he na'e pehē 'a e me'a kuo 'osi.

Kai kehe ko u tuku atu pē Pule'anga ko moutolu pea 'oku faka'amu pē ko e 'ai pē ke fakahā atu he 'oku 'i ai e ngaahi kautaha 'oku 'ikai ke nau loto fiemālie ki he me'a ko ena na'e fai. Mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea mālō. 'Oatu e fakamālō ki he fakamaama ko eni pea mo e fehu'i ko eni 'oku 'omai mei he 'Eiki Nōpele. Sea ko e, ko e ngāue ko eni ko ē he kuohilí lele mai ai pe pea mo *Gita* ha'u ai pe mo ...

<009>

Taimi: 1420 – 1425

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... *Ian* mo e ngaahi ngāue ko ia Sea 'oku fakamā'opo'opo pe ia he Pule'angá 'o faka'osi. Pea 'oku 'i ai pē 'a e pa'anga ia 'i Falepa'anga 'oku mea'i pe ia 'e he Minisitā Pa'angá. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha mea'a ia 'e tuku, fakakakato kātōa 'a e ngaahi me'a na'e toé 'o faka'osi.

Ko e tånaki fo'ou atu ko eni 'a e sūnamí ia ko e ngāue kehe 'aupito ia pea 'oku kehe pe ia pea mo hono fakamā'opo'opo mai 'a e ngaahi fiema'u na'e totonu pē ia ke fakahoko 'e he Pule'aga.

Fakahā 'oku sivilisi'i pe ngaahi kautaha 'oku fakamo'oni aleapau ngaue mo e Pule'anga

Ko e ngaahi kautaha ko eni Sea 'oku, kuo 'osi fai hono sivilisi'i 'e he Pule'angá ko kinautolu pe te nau fakahoko e ngāue ko ení, ko kinautolu ia na'a nau fai ha ngāue 'o 'osi. Pea kuo 'osi mahino pe na'e 'i ai e ngaahi ngāue na'e 'ikai ke 'osi mai meí he kuohilí 'oku toe foki 'a e Pule'anga 'o fakakakato ia. Mahalo ko e me'a ia ke mahu'inga 'aupito pea mahino ko e ngaahi ngāue ko eni na'e pehē 'oku 'ikai ke 'osi 'oku faka'osi ia 'e he Pule'anga lolotonga ní. 'A ia ko e ngaahi *commitment* ia Sea 'oku tui 'a e Pule'angá ni 'oku tonu ke fakakakato.

Ko e tu'u ko ē ki he kaha'u Sea hangē ko e me'a ko ē ne u lave ki ai ko e fika 'e 207 e ngaahi fale ko ení. 'Oku 'i ai e ngaahi feitu'u ia 'oku taki 5, taki 6 e kautaha 'e 1 pea 'oku 'osi 'i ai mo e ngaahi fale ia kuo 'osi hono langá. Pea 'oku lava ke sio 'a e potungāué ko e ngaahi kautaha eni 'oku falala'anga. Ko e ngaahi kautaha eni 'oku totonu eni 'oku totonu ke foaki kiate kinautolu 'a e ngāue ko ení. Pea 'i he taimi tatau pe Sea kuo pau ke tokoni'i foki 'a 'etau *private sector*.

'I he kuohilí manatu e motu'á ni ki *Waka* na'e tō 'i he 'aho 1 Sanuali 2001. Pea na'e kautaha pe ia 'e 2 na'e foaki kia naua. Ongō kautaha ko ení, ongo kautaha muli. Pea na'a nau foki kātoa nautolu pea mo e pa'anga ko ení. 'I he ngāue ko eni Sea ko e fanga ki'i kautaha ko ení neongo pe 'oku anga fēfē honau tu'unga faka'ekonōmiká ka 'e lava ke 'alu 'a e silini ko eni 'o a'u ki lalo 'aupito. Ko e 'alu eni ki he kautaha 'oku 'i ai e ngāue ai e toko 8, ko e toko 8 ko ia Sea ko e ō mai ia meí he fāmilí ko e hangatonu atu e ki'i vahe ko eni ko e lava ia e mo'ui e fāmilí he uike ko iá.

Pea kapau 'e toe sio fakalelei e Pule'angá mo e Falé ni Sea ko e ngāue ko ení 'i he taimi ko ení ko 'etau hanga ia 'o tufa e pa'anga 'a e pule'angá ke a'u ki lalo ki he masivá. 'Oku 'ikai ko e tufa, ko 'etau hanga 'o faka'atā ha fa'ahinga founa fakalao, fa'ahinga founa 'e ma'u ai e *quality assurance* ke nau ōmai 'o langa e fale ko ení. Nau ō mai 'o langa e fale ko ení pea 'i he taimi tatau 'oku hanga ai 'e he Pule'anga 'o 'oange 'a e 8 mano 5 afe (85,000) ke nau langa 'a e ki 'i fale 'i he uike 'e 6 pe ko e uike 'e 8. Ko e 8 mano 5 afe ko eni (85000)'i he 207 'o kapau 'e hoko, pa'anga lahi ia 'e vave 'ene vilo faka'ekonōmika 'ana ia 'i he fonuá ni Sea.

'A ia 'oku 'i ai e *confidence* he motu'á ni koe'uhí ko e ngāue ko ení ko e tokoni lahi ia ki he tu'unga faka'ekonōmika e fonuá 'i he taimi faingata'a ko eni. Pea lava leva ke nau ma'u faingamālie ai e fanga ki'i kautaha iiki ko ení ke lava ke nau tupu ai. 'E 'i ai e 'aho 'e hoko ai e fanga ki'i kautaha ko ení ko ha ngaahi kautaha lalahi pea nau lava 'o fai mo ha ngaahi ngāue 'oku lalahi ange. Hangē ko eni ko ē na'e toki *sign* he *contract* ko eni ko ē 'anenaí. Kuo ha'u e ngaahi kautaha muli 'oku lalahi 'o to'o mei Tongá ni e pa'anga 63 miliona 'Amelika. 'E anga fēfē ke tau a'u, 'e anga fēfē ke tau hanga 'o ako'i, 'e anga fēfē ke hanga 'e he Pule'angá 'o *support* 'a e *local private sector*.

Ko e 'uhinga ē, kau e 'uhinga ko ení hono kamata'i pea kapau te tau lava 'o kamata'i he fanga ki'i me'a iiki Sea 'e 'alu 'a e me'a ko eni 'o hoko 'o lalahi pea 'e hoko leva e ngaahi pa'anga ko eni ko ē 'oku 'omai ki Tonga ní ko e ngaahi pa'anga ia 'e lava ke nofo pe he fonuá ni pea mo'ui ai e fonuá ni. Tau fakatātā ki Fisi pea mo Ha'amoá 'oku 'i ai e ngaahi kautaha lalahi ia 'i Fisi pea mo Ha'amoá. Pea 'oku 'i ai e konituleki ia 'i Tongá ni ma'u mai ia meí he kautaha mei Fisi.

Sea ko e anga ia ‘a e sio ‘a e pule’angá ni ki he neongo pe ko ‘etau langa e fanga ki’i fale ko ení ko e fanga ki’i fale nofo’anga pe ‘oku iiki, loki 2. Ka ko e kamata ē he ‘oku ‘i ai pea mo e kakai ia ten au lava ‘o fakalele ‘a e ngāue ko ení ‘o lelei, ma’u ai ‘a e mo’ui pea ia hoko ko e mo’ui fakafāfili.

‘Oku *I’m very confident* Sea he koe’uhí ko e ngāue ko ení pea mo e loto ‘oku lahi ‘aupito pea mo e falala pe ki he fokotu’utu’u ‘a e Palēmiá pea mo e Pule’angá. Ko e me’a ko eni ‘e lava ‘o ‘ofa ai ‘a e Pule’angá ki he kakai ‘o e fonuá, mālō.

<010>

Taimi: 1425-1430

Lord Tu’ivakanō: Sea, kātaki ...

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Nōpele Tongatapu.

Lord Tu’ivakanō: Kātaki ‘i he tu’u tu’o 2 hake pē, Sea ka ko e fakamālō pē au ki he Minisitā, ka ‘oku ou tui ko e fakana’ina’i atu pē, he koe’uhí kuo ‘osi hoko ‘a e ngaahi me’a ko eni, ka ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pē ‘oku fiha ‘a e mahu’inga ‘o e fale ko ena, kae ‘ofa pē ‘oku fai ‘a e ngāue ‘o fakatatau mo e mape ‘oku ta atu ke ō ‘o fai ‘a e ngāue pea ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pea ko e ‘oatu ko ena e fo’i peseti ‘e 20 koē na’e ‘ai ke kamata ‘aki ‘o ‘alu, kamata pē hono lau he ‘aho ko ia ‘oku ‘oatu ‘a e me’a, kae kehe ‘oku ta u falala atu pē ‘e fai ‘e he Pule’anga ka ko e fakana’ina’i atu pē he ‘e to e hoko pē, ko ‘eku talaatu ia ka koe. Mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eua 11.

‘Eiki Minisita Ngaahi Taniela Fusimālohi: Sea, fakamālō au ki he ...

‘Eiki Sea: Kātaki pē Minisitā mahalo ‘oku ‘i ai mo e fehu’i ‘e taha mei a ‘Eua 11 ka ke toki talí fakataha mai pē.

Kole ke faka’aonga’i pē kau ngāue langa ‘i ‘Eua ki he ngāue langa ai

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea mālō Sea, tapu mo e Feitu’u na pea mo e kau Mēmipa ‘o e Fale Alea. Ko e ‘uluaki ‘oku ou fakamālō pē au fiefia ‘i he fanongo ki he līpooti ko eni ‘oku ngāue ‘aki ‘a e ngaahi *project* ko eni ke fai ‘a e fakaakeake faka’ikonōmika ‘a e ngaahi vāhenga, ka ko e anga pē eni ia ‘a e kole ki he Minisitā hangē ko ia ko ‘ene līpooti mai ‘a e toenga mo e ngaahi fale ‘oku toe ke langa ‘i he Vahefonua ‘Eua. Ka ko e anga pē eni ia ‘o e kole atu ‘Eiki Minisitā koe’uhi ko ‘Eua ‘oku ‘i ai pē ki’i kau mātu’a langa ai, ke ‘oua mu’a ‘e toe ‘oatu ha kau langa ia mei heni, ‘oku ‘i ai pē ki’i tu’unga mātu’a ai ke nau fai ‘a e fatongia langa pea ko e tuku mo’oni ia ‘a e monū’ia faka’ikonōmika ko eni ha vahefonua ko hono ngāue ‘aki pē si’i ka u mātu’a ‘oku nau fai ‘a e langa ‘i he ngaahi vahefonua.

Pea ko hono ua ‘oku ou fiefia ‘i he līpooti ko eni ‘oku toe, ko ‘Eua ‘oku toe ‘a e ngaahi fale ke langa ai. Ko e fakahā pē Minisitā ko ē ‘oku fai pē ngāue vāofi pea mo e ‘Eiki Minisitā Fonua pehē ki he ‘Eiki Minisitā Lao, ‘oku na tokanga’i ma’a e Pule’anga ‘a e

ngāue ko ē ki he hiki ‘a ‘Eua, ko ‘Eua foki ‘oku ki’i kehe ko e hiki ia mei lalo ‘a e fa’ahinga na’e uesia ‘i he *tsunami* ki ‘olunga pea ‘oku na tokoni lahi pea ‘oku ou fakamālō kiate kināua ‘i he feinga’i ‘a e me’a fakakelekele ki he vave taha, ‘oku ou tui ko e ongo fo’i kī ia ki he vave ‘a e ngāue ko eni. Ka ko u fakamālō atu ki he Feitu’u na ‘i he ngaahi tokoni kotoa pē ‘i he tafa’aki ko eni ki he Vahefonua ‘Eua mālō Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 10.

Dr. Pohiva Tu’i’onetoa: Fakatapu atu Sea pea tapu mo e ‘Eiki Palēmia, Tama Pilinisi kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Komiti Kakato.

Fakamālō’ia fakakaukau ke faka’inasi ngaahi kautaha fakalotofonua he langá ke nofo pa’anga ‘i Tonga

Ko e ‘uluaki pē ko u fakamālō ki he līpooti ko eni ki he ngāue lahi ko eni kuo ‘omai ke tau kamata ke ta u sio atu ki ai ki he uafú, Kuini Salote pea mo e *ADB* pea mo e langa ko eni ki he *tsunami* fanga ki’i fale. Ko e ‘uluaki pē ‘oku ou ki’i, ko e taimi na’e lave ai ko ia ki he 63 miliona lava ke, pea mahino foki ia ko e kautaha muli pea ke, ko e me’a ko ia Sea ‘oku ou ki’i taimi ko ē na’e faifatongia ai ‘a e motu’a ni he Pule’angá, na’a ku kau ia he me’a na’e nofo ‘i he’eku fakakaukau ‘e anga fēfē ke ‘osi ha ngaahi fo’i *contract*, ngaahi tokoni ‘oku ma’u mai, ‘oku lahi ha seniti ‘oku toe ‘i Tonga ni. ‘Oku ‘i ai foki ‘a e ngaahi *conditions* ia ‘oku lalahi ‘i he ngaahi ‘omai mei muli hangē ko ia ko e *security deposit* mo e me’a pehē.

‘Oku ou tui au ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku totonu pē ke ‘i ai ha fakakaukau ia ‘a e Pule’anga pē ko e ha ‘enau, ‘oku ‘i ai pē ‘etau kakai ‘i Tonga ni ‘oku na u a’u hake ki he ki’i levolo hake ki ‘olunga hake ke, na’a tau lava pē ‘o tokoni kia kinautolu ‘i ha fa’ahinga fokotu’utu’u te nau lava ke ‘osi ange ‘a e ngāue ‘oku ‘i Tonga ni, hangē ko eni ko ‘etau pehē ‘etautolu mahalo ko e uafu ko e fu’u ngāue lahi ia faka’enisinia ha toe me’a, ka ko e hangē ko eni ko e tanu hala ‘oku ‘i ai ‘a e tokoni mai ‘a e ngaahi pangikē ki ai ka ‘oku ou tui ‘oku lahi ‘etau ngaahi kautaha ‘e lava pē ke nau lava ‘o piti ‘o ma’u ‘a e ngaahi me’a ko ia, ka ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a ai ‘oku ‘ikai ke lava, lava ke tau tokoni ki he ngaahi kautaha ko ia ‘a Tonga ni pea ‘oku ‘i ai foki ‘a e me’a hangē ko eni ko e nō foki eni ‘oku ‘amanaki ke sio ki ai ‘a e Komiti Pa’anga, ko e taha ‘i he kautaha ko ia ‘i he, ‘oku ‘ai ke tau tokoni’i ...

<005>

Taimi: 1430-1435

Dr. Pohiva Tu’i’onetoa: ...Ko e kautaha Tonga ni ka ko e ngaahi founa pē ia ke lava ke nau ō hake ki ha fo’i tu’unga ke nau lava ‘o *compete* kae ‘osi e ngaahi fu’u *contract* lalahi pehē ‘oku nofo ha seniti ‘i Tonga ni. ‘Oku ou fakamālō atu ‘oku ‘i ai pē ‘a e fakakaukau pehē ‘oku nofo mai ‘i he fakakaukau ‘a e Pule’anga.

Ko hono ua pē ko e fakakaukau ko eni ki he fanga ki’i fale ko eni *tsunami* ko e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga Tongatapu ‘Eiki Nōpele ki he ngaahi kautaha ko ia na’e ‘ikai ke lava ‘o faka’osi kae toki mahino ‘oku nau hola ‘i he me’a ko u tui pē he anga foki e me’a ‘oku ‘ikai ke totongi kakato atu ‘a e sēniti ‘oku ‘ai fakakongokonga pea ‘oku ou

tui 'oku 'i ai pē 'a e ki' i toenga pa'anga fakataha mo e toe tokoni 'a e Pule'anga ke lava 'o cover 'a e ngaahi me'a ko ia 'a e anga 'a e contract.

Fehu'ia pe 'oku kei kau langa fale vela he polokalama langa Pule'anga

Ka 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku ou tokanga pē ke fakamahino mai mu'a 'e he 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi 'oku 'i ai 'a e fanga ki' i fale foki na'e langa he kautaha Siaina pea ko u tui pē 'oku kau mo e kautaha ko ia 'i he'etau hanga 'o tokoni' i he Pule'anga pē 'oku ...te'eki ke 'osi foki e fanga ki' i fale ka ko e ... pē 'oku tuku pē ia ke ne hanga 'o faka'osi he koe'uhí 'oku ngali lahilahi ange 'ene tu'unga fakapa'anga 'a'ana pea mo e ...pē 'oku mahino kiate au na'e te'eki ke lava 'a e ngaahi fale vela fale vela ko ē na'e fai e fakakaukau ke 'omai ki loto 'a e hoko ha fale vela kae langa pē hangē pē ha fale afā pehē 'oku kau mo ia 'oku kei hoko atu pē 'a e me'a ko ia pea fakataha mo e tanu hala 'oku 'i ai pē foki hono palopalema fanga ki' i fehu' i pehē ko e kole atu ke ki' i ai ha ki' i fakamatala 'e 'omai mālō Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea kamata pē 'oatu 'a e fakamālō ki he Fakafofonga 'o e Nōpele fakatokanga mai mateuteu e Pule'anga koe'uhí ka 'i ai ha ngaahi me'a 'e hoko fakamālō atu 'i he fale' i ko ia ko u tui pē 'oku mateuteu pē 'a e Pule'anga ke fakakakato 'a e ngaahi fiema'u kimu'a pea toki foaki ha contract ki ha kautaha.

Fakahā Pule'anga nau faka'aonga' i pē he langa, fanga ki' i kautaha langa fakalotofonua

Ko hono ua Tongatapu 11 ko e langa ko ena 'oku teu fai vahefonua 'Eua ko e kautaha 'Eua 'ata'atā pē 'oku 'i ai e kautaha 'e 6 'osi lesisita pea mahalo 'oku nau taki ua taki tolu atu e fale ki 'Eua. Ko e me'a tatau pē 'e hoko 'i Ha'apai 'i Līfuka pea mo e laine ko ia ko e ngaahi kautaha Ha'apai pē. Ko Fonoifua Ha'afeva, Nomuka 'e mobilize atu 'a e materials pea mei Tonga ni, pre-cut kātoa 'a e 'ū me'a ko ia 'i Tonga ni fakaheka ia ki Ha'apai pea toki leipa pē mei Ha'apai pē faka'amu ia ko e kongokonga lahi e ngaahi kautaha ko eni mei Ha'apai kapau 'e ma'u ke nau fai e ngāue ko ia.

Hangē ko e me'a ko ē na'a ku lave ki ai Sea mahu'inga 'aupito ke tau tokoni' i 'a e fanga ki' i kautaha ko eni fakafeitu'u 'o kapau ko e faingamālie ia ko e langa fakafeitu'u pea tau hanga 'o tokoni' i kinautolu pea ko e me'a ia 'oku fakahoko pē ia he Pule'anga ko e sio ki he ngaahi faingamālie ko ia.

Ki Tongatapu 10 mālō 'aupito e fale' i ko e labour force mahalo ko e kongā lahi ia te tau ma'u mei he langa ko eni ko ē 'o e uafu. Ko e hā e pa'anga 'e nofo he fonua ni kau ia he ngaahi fokotu'utu'u mahu'inga 'aupito ke kau atu 'a e Pule'anga kau atu pea mo hono kakai kau atu pea mo e ngaahi kautaha langa kotoa pē ke nau ngāue fakataha pea mo e kautaha ko eni pea mei Nu'usila 'i hono langa 'o e uafu, kuo kamata 'a e ...kuo 'osi 'i heni 'a e tokotaha 'enisinia ke sign 'a e contract foki atu ia 'e toki foki mai ia 'i Sepitema mo 'Aokosi ke fakasio 'a e kau ngāue ko eni kuo 'osi ma'u 'ene 'enisinia 'o foki mai ki Tonga ni ko e ki' i tama ko Andrew Veā foha 'o Semi Veā ko e kauleka Tonga eni na'e ō 'o ako 'i muli pea 'oku nau filifili mai 'a e kauleka Tonga ko ia mei Nu'usila ke nau foki mai 'o ngāue 'i Tonga ni pea ko e talanoa mo e tokotaha ko eni 'oku mahino 'aupito 'a

‘enau ‘ilo’i ‘a e ‘uhinga ko eni ‘oku me’a mai ki ai ‘a Tongatapu 10 nau ‘ilo’i ‘aupito he koe’uhi ko e ‘ekonōmika ‘o Tonga ni ko e hā e me’a te tau lava ‘o fakakau ‘i he langa ko eni ko e ngaahi me’a ia ‘oku mahu’inga ‘aupito ke tau kau atu ki ai...

<007>

Taimi: 1435-1440

Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : ...Ki Tongatapu 10 pē ko e ngaahi fale ‘a e kautaha Siaina ko e Saino na’e fale ‘e 40 na’e langa ia he Matangi ko ia ko *Gita*. Pea ‘oku a’u mai ki he taimi ni ‘oku ‘i ai e kongā ne ‘osi ‘i ai e kongā te’eki ai ke ‘osi. Pea na’e lava atu pē motu’a ni ia Fakafofonga e talanoa pea mo kinautolu ‘oku hoko atu ‘a e ngāue ko eni. Ka ‘oku ai ‘a e ngaahi me’a ‘oku teke ‘e he Pule’anga ni ke faka’osi pea ‘e ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ‘e ta’efaka’osi osi fakamā’opo’opo ‘e he Pule’anga ko eni ko e ngaahi me’a mei he Pule’anga kuohili ngaahi me’a ‘oku kei toe kuo pau ke faka’osi. Pea ko e kautaha ko eni na’e ‘i ai pē ‘a e toenga silini ia meid he konituleki. Neongo na’e te’eki ai ke ‘osi ka na’e toe pē pa’anga pea ko e pa’anga ko ia tui ‘a e motu’a ni, ‘e lava ‘o faka’osi ‘aki ‘a e langa ‘a e kautaha Siaina ko eni ko e Saino ‘a e fale ‘e 40 ko eni. ‘Oku ai e ngaahi fale ai ‘oku lolotonga hoko atu e ngāue, ‘oku ai e ngaahi fale ai ‘oku faka’osi’osi mai. ‘Amanaki ia pea mo e talanoa pea mo kinautolu, ko e ‘osi ‘a e māhina ‘e 2 pē 3 mei heni lava kakato ‘a e ngaahi fale ko eni ‘e 40 kae hiki atu ki ai ‘a e kakai ko eni ‘o e ngaahi fale ko ia.

Ngāue Pule’anga ke faka’osi ngāue ki he ngaahi fale vela

Ko e ngaahi fale vela, ‘io ‘oku faka’osi mo ia ‘e he Pule’anga ka ‘e ‘i ai e fo’i taimi te tau hanga ai ‘o *put* ko ‘ene ngata ē. Pea ‘oku ‘osi fakangata ia ‘e he Pule’anga ko eni, ko e toenga ia ‘o e fale vela, ko e ngata ko ē. Ko e me’a ki ha toe kole fale vela fo’ou mai kātaki fakamolemole kuo ‘osi tāpuni. Ko e ngaahi fale ko ia na’e kole mai ‘i he kuohili, ‘oku faka’osi kātōa ia faka’osi ia ‘e he Pule’anga ko eni. Pea ‘oku ai ‘a e fakamālō heni ki he Palēmīa kae ‘uma’ā ‘a e Minisitā Pa’anga koe’uhi ko ‘ena loto fiemālie ke fakakakato ‘a e ngaahi ngāue ko eni. ‘I he sio ‘a e Pule’anga Sea ‘oku ‘ikai ke sio ia ko e ha ‘a e ngāue na’e toe, sio ‘a e Pule’anga Sea ‘oku nau sio nautolu ko e fāmili ‘e ‘aonga ki ai ‘a e fale ko eni. Tatau ai pē pē ko hai pē ko e fokotu’utu’u ‘a hai. Ko e fāmili ko ia ‘e ‘alu ‘o ‘aonga ki ai ‘ae langa ko eni mahalo ko e me’a ia ‘oku mahu’inga taha. Koe’uhi ‘e ‘ikai ke tau lava ‘etautolu ‘o to’o ‘a e palopalema ko ia ‘o kapau te tau sio fakafō’ituitui ko e fokotu’utu’u ‘a hai. Mahalo ko e me’a ia ‘oku mahu’inga he Pule’anga ko eni he ‘oku lava ke ‘ata mai ai ‘a e ‘ofa ‘ata mai ai ‘a e ‘ofa ‘oku ‘ikai ke filifilimānako pē sio ‘uhinga. Ko e taimi te tau tufaki mai ai ‘a e ‘ofa kau Mēmīpa ‘ikai ke tau toe sio kitautolu ki ha me’a pea ‘e lava pē ia, lava pē ia ‘o fakahoko.

Fakahā Pule’anga kei hokohoko atu pē ngaue ki he tanu hala

Fekau’aki pea mo e tanu hala, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘e ta’ofi he tanu hala. Ko e ngaahi konituleki ko eni ‘e 3 na’e lele mai ‘oku kei mo’ui laumālie lelei pē. Ko e me’a ia ‘a e *contractor* ke ‘alu ‘o fakahoko hono fatongia. Ko e me’a ia ‘a e Pule’anga ke ne totongi ‘a e fatongia ko ia ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘e ta’ofi. He ‘oku ‘i ai ‘a e ma’u hala he fonua ni ‘oku ta’ofi ‘a e ngāue ko eni. ‘Ikai ‘oku ‘ikai ke ta’ofi ia. Ko e halapule’anga ia ‘oku fiema’u ia ke tanu. Pea ko hai ‘oku lava lele ‘i Tonga ni ‘o ‘alu ‘o ngāue tanu

hala, mateuteu ‘a e Pule'anga ia ke totongi. Mahalo ko e to'oto'o me'a lalahi pē ia Sea ki he ngaahi fehu'i ko ia ko ē 'oku 'omai he taimi ni mālō.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea laumālie pē Feitu'u na mo e Fale 'Eiki ke tānaki atu pē. Ko e ngaahi me'a ko ē 'oku 'ohake ko e pou pou pē. Ko e konituleki ko ia 'oku fai hono fakamo'oni ko e taha hono taumu'a ke langa hake 'a e tupulaki faka'ekonōmika e fonua. Pea ko e ngaahi koloa ko ē pea mo e taukei 'oku 'omai mei muli kae 'ikai ke 'ai 'i Tonga ni koe'uhi pē 'oku 'ikai ke lava 'o ma'u 'i hotau fonua. Pea ko e hangē pē ko e me'a na'e fai ki ai e sio, ko e uafu ko eni na'e ngaahi fakamuimui he ta'u eni 'e 21 pea ko e lōloa ko ē 'o e taumu'a 'o e fakafo'ou ko eni ke 'alu 'o 'ova he ta'u 'e 45. 'A ia ko e ngaahi fiema'u fakatekinikale ko ia ko e fakatātā pē hangē ko e ngaahi la'isima ki he uafu ko e 'alu hifo ko ia ki he me'a 'oku pau ke ngaohi ia 'i muli koe'uhi ko hono ngaahi naunau ke tolonga 'o a'u 'o lōloa. Ka ko e kautaha ko ē ko ē 'oku nau fengāue'aki ko e kautaha 'i Tonga ni 'a ia 'oku nau 'osi fili 'a e kautaha 'i Tonga ni ke nau, 'a ia ko e ngaahi kautaha ia ko ia ko nautolu 'o hangē ko e maka mo e me'a pehē 'i Tonga ni ko e ngaahi monū'ia ia 'e pau ke kau ia he ngaahi monū'ia pea mo e 'aonga ki he fonua.

Sea hangē pē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā ko e fuofua kau mataotao 'e toko 4 ko eni 'oku nau 'unu mai ki he kamata 'a e ngāue ko e toko 2 ai ko e Tonga. Ko e ongo Tonga ia ko eni 'oku na 'osi ngāue kinaua ia 'i muli, ko e 2 muli pea mo e 2 Tonga ka na'a na lolotonga ngāue kinaua ia 'i muli,. Ko e taha ko e foha ko e mokopuna 'o Vea, pea taha leva ko e kaunanga fefine ka na'a nau ngāue kinautolu 'i muli ka ko e 'uhinga ko e faingamālie eni ke nau 'unu mai ki Tonga ni.

<008>

Taimi: 1440-1445

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ka 'oku ai pē pea mo e ngaahi ngāue 'e pau pē ke 'omai he kautaha 'i muli ko e hangē pē ko e 'uhinga 'oku 'oatu ka 'oku pau ke kumi mo e ngaahi ngāue 'oku ma'u 'a e taukei fe'unga ko ia 'i Tonga ni ka 'oku ha'i 'a e *contract* 'oku kau pea mo hono teke mo hono langa 'a e 'a e langa faka'ekonōmika e fonua mo ha faingamālie ngāue.

Sea ko e ua pē ko e tokanga eni ki he me'a nau 'ohake 'oku kau pē pea mo e ngaahi kautaha muli 'i hono teke mo e pou pou ki he langa ngāue ko eni hangē pē na'e 'ohake he 'Eiki Minisitā pea na'e ha'u pea mei he fehu'i pea mei he Tongatapu 10 pea toe kau pē mo ia hangē ko e ko e pa'anga nō fakalahi ko ē na'e 'ave ki he Pangikē Fakalalakalaka tuku atu he pēseti taha (1%) hangē pē na'e 'oatu mei he Pule'anga kimu'a 'oku mau fakangofua ke kau mo e kakai muli pisinisi iiki 'a ia 'oku hangē ko eni 'oku kau ai 'a e kautaha langa, kautaha langa 'oku 'oku 'ikai, 'oku mahino ki ai he vakai atu 'oku 'ikai ke nau fofonga Tonga ka ko e kakai muli.

Pea hangē pē ko e takimamatā 'oku lahi e ngaahi pisinisi muli hangē ko Vava'u ko e kakai 'oku 'ikai ko ha kakai Tonga ka 'oku faka'atā ke nau lava kau he monū'ia he koe'uhi ko e kakai pisinisi pea ko e kakai langa fonua ka 'oku ko e ko e 'oatu pē Sea mo e pou pou koe'uhiā ko e fatongia 'oku faí ko e faka'amu ia ke langa hotau fonua langa ke vave ange, lahi ange pea mo 'aonga ange ki he fonua. Mālō Sea.

Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko u tui mahalo 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha fiema'u taimi ki he *issue* ko eni kuo lava 'etau feme'a'aki 'i he Fale Alea Hou'eiki tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Pea na'e **Liliu 'o Komiti Kakato** pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Vaea ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Ko e Komiti Kakato Fika 7/2022, Ngaahi Tu'utu'uni Lesisita 'o e Kau Faiako ki he Ako 2021. Tonu koā ia Kalake? Tonu? Fika 6. 6 kātaki, Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukupau Pa'anga Hū Mai 2021. Me'a mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukupau Pa'anga Hū Mai 2021

Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'a e Komiti 'Eiki pea fakamālō 'uhinga ko e kei ma'u ivi ke fai mu'a ha tokoni ki he ngaahi fokotu'u fakatonutonu ko eni pea mei he Pule'anga.

Sea ko e taha eni e ngaahi fakatonutonu tu'utu'uni fakapatiseti koe'uhí ko e ngaahi liliu na'e tali 'i he patiseti kimu'á ka ko e taha eni 'a e 'a e liliu mahu'inga mo'oni pea ko e, ko e anga ko ē ongo'i pea mei he ngaahi kautaha pea mo e kau ngāue 'o kau ai e kau ngāue fakapule'anga 'oku nau fiefia 'aupito koe'uhí ko e ko e taha eni ko e 'uhinga ko hono holoki ko hono holoki eni e tukuhau ko ē hū mai. Pea ko e ki'i kupu pē 'e ua Sea 'a ia ko hono fakaikiiki pē pea mo e kupu ua 'oku 'oatu ai 'a e 'a e tēpile ko ia 'o e 'a e, 'o e fe'unu'aki ko ia 'a e ngaahi pēseti 'a e tukuhau 'oku liliú ka ko hono fakanounou ia Sea ko hono tukuhifo 'a e tukuhau 'oku te totongi 'a ē 'oku fa'a angamaheni 'aki ko e ko e totongi 'i he'ete ma'u ko ia 'ete vahe pē ko e *Pay As You Earn (PAYE)* Sea, fokotu'u atu. Na'e kamata eni pea mei he 'aho 1 'o Siulai 2021.

Sea Komiti Kakato: 'E Tongatapu 5.

Hoha'a 'oku kehekehe fakapālangi kupu 5(1) mo e kupu (2) mo e faka-Tonga

Dr. 'Aisake Eke: Tapu pē mo e 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Komiti Kakato. Sea ko e ki'i vakai pē 'oku 'i ai pē mo e, 'a e fanga ki'i fakatonutonu mo e fanga ki'i toe fakakaukau pē ki he tukuhau ko eni 'oku fokotu'u maí. Ko e kongā 'uluaki pē mahalo ko e 'oku felāve'i ia mo e kupu ko ia kuo fakamafai'i ki ai ke fa'u ko eni 'o e tu'utu'uni ko eni 'i he faka-Tonga 'oku, 'a ia 'oku 'asi pē ko eni kātaki 'o, ke 'asi mai 'i he 'i he palakipoe ... 'Io ... 'io 'alu hifo ki lalo 'ikai *go down* ...

<009>

Taimi: 1445 – 1450

Dr. 'Aisake Eke: ... ko e tu'u ko ena he fakatonga ko e kupu 5 ko ē 'o e Lao ki he Tukupau Pa'angá ko ē 'oku hū mai ai ko ē 'a e Tu'utu'uni ko eni. Ka u ki'i, kehekehe eni mo e fakatongá 'oku 'asi ai ko e kupu 5 kupu (si'i) 1. Ko e 'asi ko ē 'i he fakapālangí 'oku 'asi ia ai ko e kupu 5 kupu (si'i) 1 kupu (si'isi'i) 2. Ko e 'ai pe koe'uhí he 'oku ki'i fetō'aki ko eni 'e Minisitā Lao koe'uhí ko e kongā ko iá 'a ē ko e fē kongā 'oku tonú.

Tokanga pē 'oku tonu pē kupu 1(2) he'ene lave mo e Tu'utu'uni 'i Sanuali 2008

Ko hono ua ko e kupu 1 kupu 2 (si'i) ko eni 'o e lao ko eni 'a 'ene toe lave ko ē ki he tu'utu'uni ko ē 'o e 'aho 21 ko ē 'o Sanuali 2008 'a ia ko e kau ia ka na'e fakatefito ia 'i he tu'utu'uni Fakataha Tokoni Fika 5 ko ē 'o e 'aho 21 'o Sanuali. 'A ia ko e kupu 1 kupu (si'i) 2.

Ko 'eku lave pe 'aku ki heni 'e Minisitā Lao koe'uhi ko e liliu ko ena 'o e 'ū laó ko ē mo e Konisitūtoné he 2010 mahino pe foki ia kimu'a he 2010 e liliú. Ko e Fakataha Tokoni ne 'i ai e mafai ko ē ki he tali ko ē 'o e 'ū ngaahi tu'utu'uní. Ka ko e talu foki meí he 2010 'oku 'osi ha'u e mafai ko iá 'o tuku mai ia ki he Kapinetí. Pea ko u toe lave au ki aí koe'uhí ko e toe 'asi ko ē ke toe foki ko ē ki he Fakataha Tokoni 'a ia ko e kupu ko iá pē 'oku tonu ia pe 'ikai koe'uhí ko e liliu kuo tau faí.

Tokanga ki he toe tñaki sikeili fo'ou e Pule'anga ki he to'o tukupau pa'anga hū mai

Ko hono hokó pe Sea ko e ki'i vakai pe eni ki he tu'unga ko eni 'o e tukupau ne liliu mai ki aí Sea. 'A ia ko e liliu mai foki ki ai 'oku mahino ko eni ko e kehekehe pē foki na'e 10000 kimu'a 'a e pa'anga ko ē 'oku fakahaofi, 'oku 'ikai ke tukupau'i kae toki hoko ai pea toki lahi ai pea toki tukupau'i. Pea kamata ai e ngaahi tu'unga totongi ko eni ka ko eni 'oku hiki'i hake pe meí he 10000 ki he 12000.

Ko e mahino foki 'oku toe, ko e me'a ko ē kimu'á 'a ia na'e 10000. 10000 'oku 'ikai ha totongi pea 'alu leva meí he 'ova ko ē he 10000 'o lele ai 'o a'u ki he 30000 na'e peseti 'e 10. Pea mavahe leva pea meí he 30000 'o a'u 'o 60000 na'e peseti 'e 15. Pea ha'u leva ko ē hono hokó 'o hū mai ai leva 'a e 25 'i he 'osi ko ē 'a e 6, na'e 65 kātaki pea hū leva ai he 65 'o 'ova mai ai 'o 'ova he 65 ki 'olunga 'o ha'u ai ko ē 'a e 25.

Fokotu'u fakalahi tukupau'i pa'anga hū mai ke a'u ki he 70000

'A ia ko e tñaki fo'ou ko eni na'e tñaki mai e fo'i sikeili 'e taha Sea ka ko e ki'i fika vave hifo pe eni, sio ange ki he fiká ko hai 'oku uesia sai heni mo e uesia kovi he fo'i liliu ko eni Sea. 'Oku makatu'unga ai ko ē toe 'i ai, vakai ange pe ki he pule'angá koe'uhí mo toe fakakaukau na 'oku tonu ko e mo e ki'i fokotu'u ia. Fēfē, tu'uma'u pe 12000, 0 – 12000 pea tu'uma'u pe mo e 2 ia meí he 12000 ki he 30,000. Ko e kulupu ko eni 'alu ko ē ki he 30000 ngata he 50000. Ko e fokotu'u fēfē ke toe fakalahi'i ia ke 'alu ia ki he 70000 koe'uhi ka nau kau he koe'uhí ko e kulupu eni 'e 'i ai 'ene uesia 'i he me'a ko ē kimu'a atú. 'A ia 'oku toe fao'i meí he 50000 'o 70,000 kae 15 pe ia pea ha'u hifo leva e kulupu ko eni na'e 50000 ma 1 'ova ko ē he 50000 ki he 70000. Fēfē ke 'alu leva ia meí he 70000 ma 1 ki he 100,000 'o 20. Pea ko 'ene 'alu leva ko ē meí he tu'u he taimi ní 70000 ki he 'ová 25 fēfē 'alu ia ke kamata ia 100,000 lahi hake he 1 kilu pea 25 ia.

Sea ko e ki'i ngaahi fokotu'u pe ia 'oku 'oatu ke tuku atu mālō 'aupito.

Tali Pule'anga fakatonutonu ki he kupu 1(2)

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu Sea pea fakamālō ki he fokotu’utu’u ki he fakatonutonu.

Sea ko e fakatokanga’i pe hangē ko e ki’i kehekehe ko ē he kupu 6 ‘i he fakatonga ko ia ‘o e fakamatala ki he mafai’i pea mo e fakapālangi ke mahino pe ‘a ia ‘oku tonu ke fakahū mai ki ai e kupu (si’i) 2 ‘i he 1. ‘A ia ko e tali atu pe ‘a e fakatonutonu ko ia. Ko e fakatonutonu ko ia he kupu 1 (2) ko u kole pe ke toki tokoni mai heni e ‘Eiki Minisitā Laó ‘i he fakatonutonu ‘i he Kupu 1 (si’i) 2.

Kole tuku pē tukupā pa’anga hū mai he tu’unga lolotonga kae toki vakai’i patiseti hoko

Ko e fie fakamahino pe hangē ko e fokotu’u fo’ou mai ko eni ke liliu ‘a e fokotu’u ko ia ne tuku atu he koe’uhi ko e hangē pe ko ‘eku tokanga ‘anenai ko e fokotu’u fakapatiseti foki eni ia ...

<010>

Taimi: 1450-1455

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ne kamata mei he ‘aho ‘uluaki ko ia ‘o Siulai ‘o e 2021 ‘o hokohoko ai pē ‘o a’u mai ki he patiseti fo’ou pea na’e makatu’unga foki hono fakafetaulaki ‘a e pa’anga ko ia ‘oku faka’atā ke fakafoki ki he kakai, pea mo e fokotu’u ko eni kei tānaki. Ka ‘oku ‘uhinga ki he motu’a ni ‘a e fokotu’u tānaki ko eni ‘oku ‘omai ke toe fakalahi ‘a e peseti ‘oku tukuange ia ke ‘unu hake pea mei he 30000 ke ‘alu hake ki he 60000 ‘a e peseti ko ia ‘e 15, kapau ‘oku tonu ‘eku ‘uhinga Fakafofonga mei Tongatapu 5, ‘a ia ‘oku ai Sea ke toe faka’atā lahi, ‘a ia ko ‘ene ki’i tu’u faingata’a pē pea palopalema ki he Pule’anga he koe’uhi kuo ‘osi patiseti’i ‘a e ngaahi fika ia ko eni, he ‘e faingofua pē ‘ene ‘alu ‘ana ‘o lahi Sea.

Ko e kau ngāue, *work force* ‘oku meimei ko e lēsisita ko ē he’etau *retirement fund* ‘oku meimei ko e 17000, ‘a ia ko e tokolahi ia ‘o e kau ngāue. Pea ko e, ‘i tu’a ko ē ‘i he Pule’anga, pea ko e Pule’angá leva ko e ofi ‘i he 6000.

‘A ia ko hono ‘uhinga ‘e faingofua pē ke tau sio ki he fa’ahinga lahi ‘o e pa’anga ‘e tukuange mei heni. ‘A ia ko e fokotu’u pē ki he anga ko ē ke fokotu’u ki he me’a ‘a e komiti ke tau tu’uma’u pē hé, ē he koe’uhi kuo ‘osi ko e ngaahi ta’ofi fakapatiseti eni ia kuo ‘osi lele mai ka tau sio ki ai he patiseti hoko pea mo hono lelei, he ‘oku mahu’inga ke tau sio ki hono lelei pea mo ‘ene ‘aonga ki he fonua, ‘i he taimi tatau fakatatau ki he fiema’u ‘a e fonua. Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ka ko e kole atu ki he ‘Eiki Minisitā Lao

Dr. Pohiva Tu’i’onetoa: ‘Eiki Sea kātaki.

Sea Komiti Kakato: ... ‘e ‘ai ke ki’i ‘omai ‘a e ki’i fakatonutonu, ‘oleva ‘e Tongatapu 10 kae me’a mai ai leva ‘a e ‘Eiki Minisitā Lao fekau’aki pea mo e kole fakatonutonu ko eni ko eni ko ē ki he kupu 1 (2).

Fakama'ala'ala Minisita Lao ki he fakatonutonu 'i he kupu 1(2) e Tu'utu'uni

'Eiki Minisitā Lao: Sea ko e, tapu mo e Feitu'u na mo e 'Eiki Palēmia, Hou'eiki Komiti. Sea ko e tu'utu'uni eni ko eni, 'ikai ko e lao eni ko e tu'utu'uni eni ia na'e fai 'i he taimi ko ia 'o e 'aho 21 'o Sanuali, 2008. Ko hono toki fai eni 'a e fakatonutonu ki ai 'Eiki Sea, 'a ia ko e fakatonutonu eni ha'u ai ko eni ki he 'aho 1 'o Siulai, 2021. Ko e 'uhinga ia 'oku tu'u pehē ai 'Eiki Sea na'e tu'utu'uni ke 'i he founa motu'a pē 'i he 2008 pea tau toki liliu 'a e founa fakapolkitikale 'i he 2010, ka na'e fai 'a e tu'utu'uni ia ko eni 'i he 2008 pea ko eni 'oku toki fai hono fakatonutonu, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, te ke me'a mai Tongatapu 10.

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa: Tapu mo e Feitu'u na Sea kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Palēmia, Tama Pilinisi mo e Hou'eiki Komiti Kakato.

Ko u ki'i, toki fie tokoni atu pē he me'a ko eni na'e lave ki ai 'a Tongatapu 5 ki he *rate* ko eni 'o e tukuhau pea mo e, 'i he kupu 2, pea mo e me'a 'oku tokanga mai ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga. Ko 'eku tokanga pē ko e me'a foki eni ia 'o e patiseti ko ia 2021 ki he 2022 pea kuo 'osi ia, kuo 'osi lava ia 'a e tānaki ia ko ia ia 'i he me'a, 'oku tau hao mai tautolu ki heni, 'oku ou tui au 'oku 'ikai ha toe me'a ia te tau toe hoha'a ki ai, kapau 'e liliu pē ia 'oku tau lele tautolu kimu'a, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai 'a e Tokoni Palēmia.

Poupou ke tu'uma'u pē he tu'unga lolotonga ne tali he Patiseti to'o tukuhau pa'anga hū mai

'Eiki Tokoni Palēmia: Mālō Sea. Fakatapu atu pē ki he Feitu'u na Sea kae 'uma'ā 'a e Komiti 'Eiki. Ko e *rate* ko eni 'o e tukuhau vāhenga 'a eni na'a tau lele mai 'aki, ko hono ki'i *amend* pē foki ka ko e fokotu'utu'u ko eni ko hono hiki hake pē, 'a ia ko e fakakaukau foki ko 'ene lahi ange hoto vāhenga ko e lahi ange ia hoto mafai ke totongi 'a e tukuhau, ke tokoni ki he fonua pea 'oku 'omai pē 'o fakasitepu ke 'oua 'e fu'u faikehekehe 'a e, kole atu au ki he ta'ahine ke 'ohake angé fo'i tēpile kātaki. Tu'uma'u angé ai. Ko 'ete 'ova pē ko ē he, 'a ia ko e 30000 ki he 50000, ko e 20000 peseti ia 'e 15, ko 'ete 'ova pē ki ai mei he 15 ...

<005>

Taimi: 1455-1500

'Eiki Tokoni Palēmia: ...Mei he 50000 ki he 70000 'a ia ko e 20000 mo ia ko e pēseti ia 'e 20 kapau te tau hiki fakalaka mei he 30000 ki he 70000 'a ia ko e tokotaha ko ia 'e vahe 30000 'e pēseti 15 pē ia tatau pē ia mo e tokotaha ko ē 'oku 70000. 'A ia ko e fehu'i foki ia Sea pea 'oku kei tauhi 'a e fakakaukau ko ē ko e lahi ange 'a ia 'oku 'ova ia 'i he liunga ua pehē pē kapau 'oku te vahe 30000 pēseti 'e 15 liunga ua 'aki ia 'o 60000 kei pēseti 'e 15 tatau pē mo e 70000 ko e me'a 'oku ou poupou atu ai pē Sea ke tu'uma'u pē mu'a hē he ko e fakakaukau foki ia ke lava 'o ma'u ha ki'i sēniti ka 'oku te lava pē kita 'a kinautolu ko ē 'oku ki'i ma'u 'o lahi ange ange vahe 'o *afford* pea toe lava 'o mafai

lahi ke totongi 'a e tukupau ke tokoni ki he'etau tukupau ka na'e 'uhinga pehē kapau te tau hiki fakalaka pehē Sea 'e ki'i *unfair* 'e 'ikai ke me'a faifai pea toe lāunga 'a e vahe 30000 ia ke holo hifo pē ā nautolu 'o pēseti 10 hangē ko e 10000 ki he 30000 he'ene tu'u ko ē mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō mahalo 'oku mahino ia Hou'eiki e Komiti 'ai ke tau pālōti. Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukupau Pa'anga Hū Mai 2021. Ko ia 'oku loto ki ai kātaki hiki homou nima. Na'e 'ikai ke tali ha fakatonutonu heni 'e Tongatapu 5 ko e me'a na'e me'a mai'aki he 'Eiki Minisitā 'oku tonu pē 'Eiki Minisitā Lao 'oku tonu pē kātōa e fakatonutonu ko eni 'ikai ke toe 'i ai ha me'a ke toe fetongi'aki ko ia koā 'Eiki Minisitā Lao.

'Eiki Minisitā Lao: Ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Fai'aki ia ko ia.

Fokotu'u ke fakatonutonu ke fenāpasi faka-Tonga mo e fakāpalangi 'i he kupu 5 (1) (2)

Dr. 'Aisake Eke: Tapu pē pea mo e 'Eiki Sea pea pehē ki he Komiti Kakato. Ko e fakatonutonu ko ē 'i he faka-tonga 'a e tefito'i Lao ko ē 'oku ha'u mei ai 'a e liliu ke fenāpasi pē 'a e fakapālangi mo e faka-tonga. 'A ia ko e faka-tonga 'e tānaki ai Kupu 5 Kupu si'i 1 Kupu si'isi'i 2. 'A ia ko e fakatonutonu he hū mai ko ē 'a e kupu si'i 2.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā Lao. 'Oku tonu e fakatonutonu fakalao ko eni 'a e Tongatapu 5 'o fakatatau ki he fakapāpālangi.

'Eiki Minisitā Lao: Sea ko e Tu'utu'uni fē eni 'oku 'uhinga ki ai 'a e Fakafofonga Fika 5 Sea pē ko ha me'a kehe ia 'oku ou vakai au ki ai?

Dr. 'Aisake Eke: Tapu mo e Sea pehē ki he Komiti Kakato. 'A ia ko e Tu'utu'uni Fika 6 eni 'oku tau lolotonga 'i ai 'Eiki Sea. 'A ia ko e Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukupau Pa'anga Hū Mai 2021. 'A ia ko e faka-Tonga 'i he peesi 5 'a ē 'oku 'asi ai ko ē 'i he konga ko eni 'oku 'asi ko ē he taimi ni ko ena 'oku faka'ilonga'i mai 'i he palakipoe 'a ia ko e tu'u ko ē 'i he taimi ni ko e kupu ko ē 'oku mei ai e mafai ke 'ai 'a e Lao ko eni Tu'utu'uni ko e kupu 5 (1) 'i he faka-tonga.

Ko e fokotu'u atu ke 5(1) kupu 5 kupu si'i 1 kupu si'isi'i 2 kae fenāpasi leva mo e me'a fakapālangi 'o kapau 'oku tonu 'a e fakapālangi 'a eni he kupu 5 kupu si'i 1 kupu 5(2) pe 'o kapau leva 'oku hala 'a etonu 'a e faka-Tonga kae hala 'a e faka-tonga ko e liliu 'a e ...'A ia 'ai ko fē 'oku na fenāpasi mālō.

Tali fakatonutonu Dr. Eke ke to'o kupu si'i 2 he fakapālangi kae ngāue'aki kupu (1) 'i he faka-Tonga

'Eiki Minisitā Lao: Ko ia Sea ko eni kupu si'i (1) 'i he faka-tonga 'oku 'ikai ke 'asi ai 'a e 2 ko ia 'oku 'i he fakapilitānia. 'Io kapau 'e to'o pē kupu si'i (2) ia he me'a ko ia 'i he fakapilitānia 'Eiki Sea kae ngāue'aki pē 'a e kupu si'i (1) 'i he faka-Tonga mālō.

Pālōti 'o tali Tu'utu'uni Fakatonutonu fika 1 ki he Tukupau Pa'anga Hū Mai

Sea Kōmiti Kakato: Sai fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā Lao ko eni 'oku loto lelei ki ai 'a Tongatapu 5 fekau'aki pea mo e fakatonutonu ko ia Kalake lau 'a e ... ko hai 'oku loto ki ai ke tali 'a e Tu'utu'uni ko eni kātaki 'o hiki homou nima mo e fakatonutonu.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a 'Uhila mo e Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pohiva Tu'i'onetoa, Taniela Liku 'o Hihifo Fusimālohi....

<007>

Taimi: 1500-1505

Kalake Tēpile: Taniela Likuohihifo Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Ki Muli, 'Eiki Minisitā Toutai, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, HRH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō mo e 'Eiki Palēmia. Loto ki ai 'a e toko 16.

Sea Kōmiti: 'Oku ai ha taha 'oku 'ikai ke loto ki ai?

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Tu'utu'uni Lēsisita 'o e Kau Faiako ki he Ako 2021

Sea Kōmiti: Mālō. Tau hoko atu ki he ngaahi Tu'utu'uni Lēsisita 'o e Kau Faiako ki he Ako kole atu ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga kae 'uma'ā ko e 'Eiki Minisitā foki ia 'a e kau Sotia 'Ene 'Afio pehē ki he Potungāue Polisi ke me'a mai fekau'aki mo e Ngaahi Tu'utu'uni Lēsisita e kau Faiako 2021 mālō.

Fakama'ala'ala 'i he Ngaahi Tu'utu'uni Lesisita kau Faiako

'Eiki Palēmia: Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Hangē ko ia na'e fakahoko atu 'i he Fale Alea ko e ki'i Tohi Tu'utu'uni ko eni ke ne hanga 'o fokotu'utu'u 'a e founga ngāue mo e me'a ke fai ki hano lesisita 'o e kau faiako kae toki ngofua ke nau faiako ke tokanga'i 'etau fānau. 'Oku hangē pē ko ena 'oku 'asi atu 'i he ki'i Tu'utu'uni Sea 'oku 'i ai ai 'a e ngaahi me'a kehekehe 'oku fiema'u ki he ngaahi 'apiako ke nau fakakakato mai hangē ko e kau faiako 'oku nau faiako mo e kau faiako 'oku 'amanaki ke nau faiako. Ko e hā 'a e ngaahi me'a 'oku fiema'u meia nautolu, ko e 'uhinga ka nau lēsisita. Kapau leva 'oku 'ikai ke kakato 'enau lesisita 'e lava pē 'oange 'enau lēsisita fakataimi ka nau 'oange leva 'a e ngaahi me'a ke fakahoko ke nau lava ai 'o fakakakato 'a e fiema'u 'a e tu'utu'uni kae toki 'oange leva 'enau ngofua pē ko e *full licence* ke hoko ko e faiako. Ko ia pē Sea 'a e ki'i fakamā'opo'opo vave pē fekau'aki mo e tu'utu'uni ko eni. Ka 'oku ou fiefia pē ke tali ha ngaahi fehu'i fekau'aki mo e tu'utu'uni mālō.

Sea Kōmiti: Mālō. Me'a mai 'a Tongatapu 2.

Dr. 'Uhila Moe Langi Fasi : Tapu mo e Feitu'u na Sea pea kole ke fakatapu ki he kau Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. 'Uluaki pē Sea ko u fakamālō heni ki he 'Eiki Palēmia ka ko e 'Eiki Minisitā 'o e Ako pea mo 'ene Potungāue he ngāue lahi ko eni ne fakahoko 'o fa'u 'aki 'a e Tu'utu'uni ko eni. Ko e taha foki eni 'a e ngaahi ngāue mahu'inga na'e fuoloa taimi ke fai mo fakahoko 'i he fonua ni koe'uhi ko e 'ikai ke ngata pē 'i he feinga ke fakalalakaka 'etau kau faiako, pea mo fakalalakaka 'a e ako 'i Tonga ni, ka te tau toe 'unu hake ai foki 'o tau 'alu fakataha mo e ngaahi fonua lahi 'i māmani 'oku nau 'osi lēsisita 'enau kau faiako.

'Oku ou fakamālō 'aupito ki he Tu'utu'uni ko eni 'oku faka'ofu'ofa 'aupito 'a e tu'utu'uni pea 'oku lelei, ka 'oku ai pē 'a e fanga ki'i me'a si'i 'Eiki Sea 'oku ou loto pē ke fai ki ai ha me'a ki ai 'a e Fale koe'uhi ke tokoni pē ke toe lelei ange 'a e tu'utu'uni ko eni pea toe mahino ange ki he ni'ihi te nau ngāue'aki. Ko 'etau ngāue foki Sea 'oku tau feinga ke tau 'alu mei he lelei ki he lelei ange. Koe'uhi ko e fanga ki'i me'a iiki pē 'oku ou tokanga ki ai ko u tui 'e laumālie lelei pē ki ai 'a e 'Eiki Minisitā ke feinga'i ke fakahoko ke toe lelei ange 'a e lesisita ko eni.

Tokanga ki he kupu 3 Tu'utu'uni kātoi e lesisita kau faiako 'i loki ako a'u ki he kominiutī

'Uluaki pē Sea 'oku ou vakai hifo ki he kupu 3 'o e Tu'utu'uni ki hono ngāue'aki 'i he peesi 7. Ka 'i he peesi 'a ia ko e kupu 3 kupu si'i (1) ko e kongā (h) 'a ia 'oku 'asi ia 'i he peesi 8. 'A ia 'oku hā ai 'e toe faka'aonga'i 'a e tu'utu'uni ko eni ki ha taha 'oku ne fakahoko ha ngāue fakafaiako 'i tu'a 'i he loki ako pē 'i ha komiuniti ki ha kulupu 'o ha tamaiki ako 'e toko 5 pē lahi ange. Sea ko u tokanga atu ki he kongā ko eni he koe'uhi 'oku lahi foki 'a e 'u ako 'oku fakahoko holo he ngaahi ...

<008>

Dr. 'Uhilamoelangī Fasi: ...hangē ko e ngaahi pō ako mo e ngaahi ako makehe ke tokoni'i 'a e fānau ako. Pea ko e ngaahi ako ko eni 'oku fakahoko pē 'i he loto lelei 'a e ni'ihi 'oku kole mai ke fakahoko e ako. He ko e tokolahi 'o e ni'ihi ko ia 'oku 'i ai 'enau ngaahi ngāue kehe 'a nautolu 'oku nau fai. Ka 'oku nau fie tokoni'i 'a e fānau ko eni. Pea ko e kongā ia ko eni te ne hanga ia 'o ta'ota'ofi e ni'ihi ko eni ke 'oua te nau toe fie ha'u nautolu 'o fai 'a e tokoni ko eni. Ka 'oku kau foki ia he ngaahi ngāue 'oku 'aonga lahi 'aupito ki he fānau ako 'o e fonua ni, 'a e ngaahi tokoni makehe ko eni mei loki ako.

Pea tahā pē foki Sea ko e kupu 68 'o e Lao oku fakahā mahino mai ai 'oku ngata pē ia 'i he kau faiako 'i loki ako 'oku ikai ha'ane lave mai 'a'ana ia ki ha ngāue 'oku fai 'i tu'a loki ako. 'Oku ou tokanga atu pē ki he kupu ko eni, telia na'a hoko ia ke ne hanga 'o ta'ofi 'a e ni'ihi tokolahi 'aupito 'oku nau fie tokoni ki he fānau ako.

Kole fakama'ala'ala ki he ongo totongi hā he kupu 75 & 77

Ko e hoko atu pē Sea 'i he kongā 6 ngaahi totongi kuo tu'utu'uni. 'I he peesi 9 ko u kole pē kapau 'e lava ke fakamahino'i mai ange e totongi oku 'asi ko eni he ko e lao 'oku 'i ai e totongi e ua 'oku 'asi ai. Ko e kupu 77 'oku 'asi ai 'a e totongi ko e lesisita ki he kau faiako 'oku ta'u tolu. Kapau ko ia 'e totongi lesisita ki ai. Ka 'i he kupu 75 'oku 'asi ai 'oku 'i ai 'a e totongi fakata'u ki he lesisita. 'A ia 'oku fiema'u pē ke 'ai ke mahino, ko

fē ‘a e totongi ‘oku ‘uhinga ki, ka ko e tēpile totongi ‘oku taha pē ‘oku ‘asi mai ‘i he Tu’utu’uni. Pē ‘oku kehe pē ‘a e totongi lesisita ia pē ‘a e ‘aonga e lesisita he ta’u ‘e 3 pea toe kehe pē mo e totongi fakata’u ‘oku ‘asi mai ‘i he kupu 75. ‘A ia kuo pau ke totongi ia ‘e he faiako kotoa ‘i he ta’u kotoa pē. Ko e kolé pē ia ke fakama’alama’ala mai ke mahino ki he ni’ihi ko eni te nau faka’aonga’i e Tu’utu’uni ko eni. Ko fē e totongi te nau totongi he ‘oku ua ‘a e totongi, totongi lesisita mo e totongi fakata’u, pē ‘oku taha pē. Ko u tui ‘e faka’ofa’ofa pē kapau ‘e fakamahino ko fē ‘a e totongi ‘oku fiema’u ke nau totongi.

Ko e hoko pē Sea ‘i he peesi 13 ‘a ia ko e kongā 20 kupu 20 (4) ‘a ia ko e kongā ko eni ‘oku talanoa ia ki he kau ako fakafaiako, kau akoako faiako, ni’ihi ‘oku ako he Kolisi Fakafaiako pē kei akoako faiako ka ‘oku ‘asi ia ‘i he kupu (4) ‘i he peesi 13. Te nau totongi ‘a e fiema’u ke totongi fiema’u ia ke totongi lesisita ki he fa’ahinga ko eni kei akoako faiako. Ka ‘i he tēpile 4 ‘i he peesi 30 ‘oku ‘asi ia ai ‘oku ta’etotongi. Ko e kole pē ke ‘ai ke fakamahino mai koe’uhi ko e ni’ihi foki eni ia ‘oku nau kei ako fakafaiako, ‘oku te’eki ke nau ngāue. Pē ‘oku fiema’u pē ke nau totongi ka ko ē ‘oku fakamahino mai ‘e he Tepile 4 ia ‘oku ta’etotongi ‘a e fa’ahinga ko ia.

Sea Komiti Kakato: ‘E Tongatapu 2, tau ki’i lepa hē he kuo ‘osi e taimi ka tau toki foki mai he ‘osi ha miniti ‘e 15.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<000>

Taimi: 1530-1535

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato.

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato, Lord Vaea ki hono me’a’anga)

Sea Komiti Kakato: Ke tau hoko atu e Komiti Kakato pea ‘oku faka’atā atu mou fakama’ama’a. Tongatapu Fika 2 hoko atu.

Dr. ‘Uhila moe Langi Fasi: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato pea tapu ki he kau Hou’eiki Mēmipa kae hoko atu e fakahoha’a. Kimu’a pea tau mālōlō na’a ku lave ai ki he ki he kongā 15 kupu, kupu 4 ‘i he peesi, kupu (4) ‘i he peesi 13 fekau’aki eni mo hono totongi ‘o e lesisita ‘o e kau ako faiako ko u tui ‘e ‘e mea’i pē he ‘Eiki Minisitā e me’a ‘oku fai ki ai ‘a e ‘uhinga.

Tokanga ki he kupu 24 e Tu’utu’uni Lesisita Kau Faiako

Ko e hoko ‘Eiki Sea ko e kongā 4 ko ena ‘i he tu’utu’uni kole ke faka’atā ‘i he peesi 13 pē. ‘Oku kau eni ‘i he kongā mahu’inga ‘aupito neongo ‘oku ‘ikai ke ‘asi ‘i he laó ka ‘oku mahu’inga ‘aupito pea fu’u fiema’u he koe’uhí ‘e ‘aonga ki he kau faiako tokolahi ‘aupito ‘a e kau ngāue ko eni.

‘I he, ‘i he kupu 24 ko e kole ke faka’atā kupu (1) A ‘oku mahino ‘aupito pē ia ko e ni’ihi ‘oku teuteu ke nau mālōlō mei he ngāue ka ‘oku faka’atā kinautolu ke ‘oua te nau toe lesisita he ‘oku nau mei mālōlō ka ‘oku mahino pē ia.

‘Oku fai e tokanga ki he kongā hono hoko ki he (b) (b) fakamuimui ko ena ‘i he peesi 13. ‘A ia ‘oku pēhē ‘oku ‘i ai ha ngaahi makatu’unga makehe ‘oku ne ma’u ‘a e ‘atā mei he lesisita, ‘oku, ‘oku ‘aonga ‘aupito e kupu ko eni he ‘oku tokolahi e fa’ahinga ‘e ‘aonga kia kinautolu eni tautautefito eni ki he ni’ihi kuo kuo nau ma’u e ngaahi faka’ilonga ma’olunga pea na’ a nau fa’ a fai e ngaahi ngāue fakafaiako ‘i he ngaahi ta’u lahi. Pea ko u tui ‘e he ‘ikai ke nau fu’u ‘oku ‘ikai ke fakapotopoto ke toe fekau ke nau foki ‘o Kolisi Fakafaiako he koe’uhí ‘oku teu fakatātā ‘aki pē ‘oku ‘i ai ‘etau Mēmipa heni ‘e ua Tongatapu 5 pea mo ‘Eua 11 ‘oku na fakakaungatāmaki ‘i he ki’i ngāue ko ení. Pea ko u tui ‘e kau nautolu ‘i he ‘i he makatu’unga makehe ko ení ka ko e me’a ‘oku ou tokanga ki ai ke ‘oku ko e tu’u ko eni ‘a e makatu’unga makehe ‘oku ki’i, ki’i ta’efakangatangata ia pea ‘e ala pa’ūsi’i ia ha taimi ‘e ha ni’ihi.

Ko e faka’amu pē ‘e lava ke toe fakaikiiki ange ‘a e, ‘a e makehe, ko hai ‘a e ni’ihi ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e tu’unga makehe ko eni telia na’a, na’a fai hano ngāue hala ‘aki ‘i he kaha’u ka ‘oku kau ia ‘i he kongā ‘oku mahu’inga ‘aupito he ‘e ‘aonga ki he ki he ni’ihi tokolahi.

Tokanga ki he kongā valu e Tu’utu’uni fekau’aki mo e ngaahi hia & tautea

Ko e me’a hoko ‘e ‘Eiki Sea ko e kongā valú ‘i he peesi 15 ngaahi hia pea mo e tauteá. ‘I he laó ‘oku ko e kupu 88, 89, 90, 91 ‘oku nau talanoa ki he ki he ngaahi hia mo e tauteá pea ko u kole atu pē kia Kakala ke ‘ai hake mu’a e laó kupu 88, 89, 90, 91 ‘oku nau, ‘oku nau ‘oku, ngaahi me’a mahu’inga ‘aupito eni ‘oku tonu ke fai ki ai e tokanga tautautefito ki he e 89 ...

<009>

Taimi: 1535-1540

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: ... pea mo e, ‘alu hifo ai ki he 91. Ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha lave ‘a e tu’utu’uni ki he ngaahi kupu ko ení. Ko u faka’amu pē na’e ‘i ai ha, ha ngaahi fakama’ala’ala ki he anga hono ngāue’aki ‘o e ngaahi kupu ko ení ‘i he tu’utu’uni.

Mahalo ko e ngaahi me’a lalahi pe ia ‘i he, ‘i he tu’utu’uni ka ‘oku ‘i ai pē mo e ngaahi me’a ‘oku ou fie lave ki ai ‘i he ngaahi tēpile. Tēpile ‘uluakí ‘i he peesi 18 ...

‘Eiki Palēmia: Sea kole pē ki he Fakafofongá na’a lava pē ke tali atu e, ‘a e ‘ū ngaahi fokotu’u ko eni kimu’á ka tau toki hoko atu pē ke tau ‘unu’unu māmālie pē. ‘Oku mahalo ‘e ‘aonga ange ia ha toe ‘eke atu ki he Fakafofongá ‘a e ngaahi fokotu’u mahu’inga ko eni ‘oku ne ‘omaí. ‘Ofa pē ‘oku laumālie lelei ki ai e Feitu’u na pea mo e Fakafofongá, mālō.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai koe ‘Eiki Palēmia faka’ofa’ofa ia.

Tali Palēmia ‘oku ta’etotongi kau faiako fakahoko ngaahi pō ako

‘Eiki Palēmia: Mālō, mālō Sea. Tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakatō. Fekau’aki ko eni pea mo e fehu’i ko ē ki he nautolu ‘oku fie pō akó. ‘Io ‘oku ‘i ai pē ‘a e *limited license* kia nautolu pea ‘oku ta’etotongi. Ka ko e me’a ‘oku mahu’inga heni Sea neongo ‘oku ta’etotongi ka ‘oku fiema’u pē ke nau lesisita. Ko e ‘uhinga foki ia e taumu’a ko eni e lesisita ke tau ‘ilo ‘oku taau mo fe’unga ‘a e tokotaha ko iá ke ne faiako’i pē te ne tokanga’i ha kau ako. ‘A ia ‘oku, ko e ki’i, pea kapau te mou sio hifō moutolu he ki’i *fee* pa’anga ‘e 50, pa’anga ‘e 75 ta’u ‘e tolu. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a ia pehē te ne hanga ai ‘o ta’ofi ai ha taha. Ko e me’a mahu’inga ia ko ē ki he Potungāue Ako Sea, ke ‘omai ke mahino ko hai e tokotaha ko eni ‘oku fe’unga nai ke faiako mo tokanga’i ‘etau fānau akó.

‘A ia ko e, ko e fakakaukau pehē pē ‘e fai kia nautolu ‘oku faiako ‘i tu’a mei he ‘apiakó hangē ko eni ko e pō ako mo e ‘ū alā me’a pehē kehe pē ke ‘i ai hanau lesisita. Ko e tokolahi e kau faiako ia ko eni ia ‘i he pō akó ko e kau faiako pe ia mei loki ako. ‘A ia ‘oku ‘osi ma’u pē ‘enau lesisita ‘anautolu. Pea ko kinautolu ko ena ‘oku pehē ‘oku ngāue fakapule’anga hangē Fakafofonga ‘o Tongatapu 5 ko 11 mo ‘Euá, ‘oku sai pē ke nau ki’i ō atu pē ‘o ‘ai pē ha’anau ki’i laiseni ‘ikai ke to’o ha seniti ai ta’etotongi. Kae kehe pē ke mahino, ko u ‘ilo au ‘oku nau taau pē nautolu kae kehe kau faiako kehe ‘oku nau taau pē ke nau hoko ko ha kau faiako ke nau tokanga’i ‘etau fānau. ‘A ia ko e ki’i tali nounou pe ia ki he me’a na’e tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga Fika 2.

Ko e me’a ko eni ki he lesisita pa’anga ‘e 50 ena he kamata Sea ka ‘oku ‘i he, na’e tu’utu’uni ‘a e Pule’angá Sea ko e ‘uhinga ko ‘emau mahu’inga’ia ke lesisita ‘a e fānau. Ko e konga leva ia ‘a e tokoni ‘a e Pule’anga ki he kau faiako ko ‘emau totongi leva ‘emautolu ‘enau lesisita. Ke ‘oua ‘e hoko ia ko ha ‘uhinga ke nau pehē ai he’ikai ke u lava au ‘o lesisita ka ko e ‘uhinga ia ko ē hono fa’a totongi kae lava ‘o ‘omai ‘o totongi ‘enau, ‘o ‘omai ‘enau ngaahi fakamatala ke lava ‘o fuatautau ‘e he *CEO* mo ‘oange ‘enau lesisita pe ko e ‘oange ha ngaahi fakamatala mo ha ngaahi me’a ‘oku tonu ke fakakakato kae ma’u ‘enau lesisita.

‘Oku ‘asi pē hena Sea ‘a e ngaahi totongi kehekehe. Pea kapau leva ‘oku ‘ikai ke kakato ho’o, ho’o me’a ko ē ‘oku ‘omai ke fakahoko atu ho laiseni ‘oku pau leva ke ‘oatu leva ha’o lesisita fakataimi ‘a ena ‘oku pa’anga ‘e 50. Pea kapau leva ‘e toe fakalōloa ho lesisita fakataimi pa’anga ‘e 40. He’ikai ke toe hoha’asi e Feitu’u na mo e komiti ka ko ena ‘oku ‘asi atu pē ko ē hena. Hangē ko ‘eku lau ko e kau, hangē ko e kau ‘a kinautolu ko eni Kolisi Fakafaiakó ‘oange pē ‘enau laiseni fakangatangata pe ko e *limited license* hangē ko nautolu ko eni omiai ‘o fai e pōako ne tokanga ki ai ‘a Tongatapu 2. Mahu’inga pē ke lesisita ka ‘oku ‘ikai ke mau ‘oange ha totongi kia kinautolu. Ko u tui ko e ki’i me’a pe ia ‘oku manatu’i he taimi ní Sea ka ‘oku kole pē.

‘Io ko e, ko e me’a pē na’e toe tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga pea kapau pē te ne toe fakamanatu mai pē ‘a e ngaahi me’a kehe. Ko e me’a na’e kole atu pē ke tau ‘unu’unu atu pē ko eni tahataha pē he ngaahi kole he ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘a e ‘omai ‘a e ngaahi poini ko eni mei he, mei he Fakafofonga Fika 2. Ko ‘ene taukei ko ia ko e ‘uhingá ‘e lava ai ‘o tokoni ke, ke fa’u ha tu’utu’uni ‘oku toe lelei angé. ...

<010>

Taimi: 1540-1545

‘Eiki Palēmia: ... ‘Io ko e ki’i kupu 15 na’e fai ‘a e tokanga ki he taimi ia ko ē ‘e tau pehē ‘e, kātaki ‘a e kupu ko eni ke *exempt* ki ai ko eni ‘a e, ‘a kinautolu ko eni ‘oku nau fie lesisita. ‘A ia ko e *discretion* ko eni pē ko e me’a ko eni ‘oku ‘oange ki he, ‘a e *CEO* ke ne hanga ‘o fuatautau pē ‘oku sai fe’unga ‘a e ‘uhinga ko ē ‘oku ‘omai ko eni ‘e he tokotaha ko eni ke ta u hanga ai ‘o *exempt* pē ‘e ‘oua ke tau faka’atā ka ‘e lava pē ‘o kei hoko atu ‘e ne faiako.

Ko e me’a ko eni ki he tu’utu’uni tautea, ‘oku ou tui pē ‘oku ‘asi ko ena ‘i he 30 ‘o faai hifo ai, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *comment* mo pau ia ka ko e fakahoko mai pē ‘oku fakatatau pē eni ia ki he *Principle Act* pē ko e lao ko eni ‘a e Potungauē Ako ‘oku na fenāpasi pē ‘ena taumu’a pea mo e tautea mo e lahi ko eni ‘a e tautea ko eni ‘oku ‘omai. Pea ‘oku ou kole fakamolemole pē ki he fika 2 kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi me’a heni ‘oku, na’e ‘ikai ke tali atu kapau pē ‘e me’a pea toki fakamanatu mai. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me’a mai ‘a Tongatapu 2.

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: Mālō Sea. Tapu ki he ka u Mēmipa ‘o e Komiti Kakato, fakamālō atu foki heni ki he ‘Eiki Minisitā ‘i he tali kuo ‘omai, ka te u toe fakamanatu atu pē ‘a e ngaahi me’a na’e fai ki ai ‘a e tokanga.

Ko e me’a ko ē fekau’aki mo e totongi ‘oku mahino ‘aupito pē ‘a e lahi e totongi ‘oku ‘asi, ka ko e me’a ko ē ‘oku fiema’u ke fakamahino ‘oku ‘i ai ‘a e fo’i totongi kehekehe ‘e 2 ‘oku ‘asi ‘i he tefito’i lao. ‘Oku ‘asi ai ‘a e totongi lesisita ‘a ia ‘e ‘aonga ‘a e lesisita ko ia ‘i he ta’u ‘e 3 pea ‘oku toe ‘i ai mo e totongi fakata’u, ‘a ia ‘oku ‘asi ia ‘i he kupu 75. ‘Oku fiema’u ke totongi ‘e he kau faiako lesisita ‘a e totongi fakata’u ‘i he ta’u kotoa pē.

‘Eiki Palēmia: Sea ko e kole pē kapau te u tokoni mo’oni ‘a e Fakafofonga ‘Eiki Sea. Kapau ‘e tokoni atu ai pē ko e ‘uhinga pē ke tokoni ‘i he ‘unu atu ‘etau feme’a’aki. ‘Io ko e 75 ia ‘oku ne *cover* ‘e ia ‘a e fo’i ‘uluaki ta’u tolu, ‘a e 50 kātaki 50. Ko e fakakaukau eni Sea na’e ‘ai ke ta’etotongi e ta’u ‘uluaki, ta’u 2, 25 ta’u 3, 25 ‘o 50 ai ko ‘ene ‘osi ‘ete lesisita, laiseni ‘i he ta’u ‘e 3. ‘Osi leva ko ia Sea, ‘a eni ‘oku totongi ia ‘e he Pule’anga ko ‘enau mahu’inga’ia he feinga’i mai ‘a e ka u faiako ki loto. ‘Osi leva ko ia, pau leva ke ha’u leva ‘a e faiako ‘o totongi ‘e ne laiseni ta’u 3 hoko pa’anga ia ‘e 75 he ko e 25 he ta’u ‘e 3. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: Mālō Sea pea ‘oku ou fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā ‘oku faka’ofo’ofa ‘aupito pē ia ka ‘oku ou tui pē mahalo ‘oku tonu ke fakamahino pē ‘a e ngaahi me’a ko ia ‘i he, he ko ‘ene tu’u ‘i he taimi ni ‘oku kei ‘uhinga pē ki he fo’i totongi kehekehe ‘e 2, ‘i he kupu 77 pea mo e kupu 75. Ka ‘o kapau ko e ‘uhinga ena na’e me’a ki ai ‘a e Minisitā faka’ofo’ofa kae fakamahino pē ‘i he tu’utu’uni ‘a e ngaahi me’a ko ia ke ‘ilo ‘e he kakai ko ē te nau ngāue’aki.

Ko e hokó ko e kupu 20 ‘i he peesi 12, (4). ‘Oku tu’u mai ai ke totongi lesisita ‘a e ka u akoako faiako pē ko e ka u *teacher trainee*, ka ‘oku ‘asi ia ‘i he tēpile 30 ‘oku ta’etotongi, ko e ‘uhinga pē ke ‘ai ke na tatau ke na fenapasi ‘a e ongo me’a ke ‘oua te na fepaki pehē he koe’uhi ‘oku, pea ‘oku toe ‘asi foki ia ‘i he kupu 83 ‘oku ‘ikai ke totongi ‘a e me’a ko

ia. ‘A ia ko e fanga ki’i me’a pē ke fakama’ala’ala mo fakamahino ke mahino ‘aupito ki he kakai ko eni te nau ngāue’aki. Ka u foki mai ki ...

Kau kolisi ako fakafaiako ‘oku ta’etotongi e lesisita

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea, koe’uhi ke u ki’i fakama’ala’ala atu ai leva ‘i he taimi ni ko e ‘uhinga pē ke hokohoko atu pē lelei ‘etau, ‘io, ‘a ia ko e ‘uhinga foki ia. Na’e kamata na’e ‘ai fakakaukau’i ke totongi pē pea mo e ka u Kolisi Fakafaiako, ka na’e ‘i ai leva ‘a e fakakaukau ke tuku pē he ko ‘enau akoako pea ‘oku ‘oange ai, kau pē nautolu ia hangē ko e kau pō ako, ‘oange ‘enau *limited license*, ‘o ta’etotongi ai. ‘A ia ‘oku ‘asi ‘i he tu’utu’uni ‘oku totongi, ka ko e totongi noa (0) pē he taimi ni Sea ‘i he tu’u ko ē ‘i he fakakaukau ‘a e Pule’anga ke kamata ‘aki pe ‘a e ta’etotongi ka toki ‘i ai ha taimi ki he kaha’u pea toki hiki hake mei ai, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Fokotu’u to’o kupu 4 e Tu’utu’uni

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: Mālō Sea. Mālō ‘Eiki Minisitā kapau ko e ‘uhinga ia ta ‘oku mahalo, ‘oku ou fokotu’u atu ke to’o ā ‘a e fo’i kupu 4 ia ko ē he ‘oku fepaki ia pea mo e me’a ko ē na’e me’a mai ki ai ‘a e Minisitā, koe’uhi kae mahino ‘aupito ‘a e ‘alu ko eni ‘a e tu’utu’uni.

Ke fakakaukaua ni’ihi fakahoko e pō ako na’a hoko ko ha fakaholomui he’enau loto fie tokoni

Ko e hokó pē ko e me’a fekau’aki mo e pō ako, ‘oku ...

<005>

Taimi: 1545-1550

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: ... mea’i foki he Fale ni ko e ngaahi pō ako ko eni ‘oku fakatefīto pē ia ‘i he loto lelei pea mo e *volunteer* ‘a e ni’ihi ko eni ‘oku nau omi ‘o fai ‘a e tokoni. He ‘oku taimi lahi ‘aupito ‘oku fakataha pē ha mātu’a ia ‘e tolu pē fā ‘o nau ō ‘o kole mai ha taha ke ha’u ‘o fai ‘ene pōako mo ‘enau fānau ‘i honau ‘api pē ko ha ‘api siasi. Pē ko hano kole he taki potungāue talavou ha siasi ha tokotaha ke ‘alu ange ‘o tokoni ki he’enau fānau. Pea ‘oku tokolahi ‘a e ni’ihi ia heni ko e kau fa’ahinga pē ‘oku toki ‘osi mei he ako mei he foomu 7 ka ‘oku nau lelei ‘aupito he ngaahi lēsoni fika mo e ngaahi lēsoni ko ia ‘oku nau ō ‘o tokoni’i e fānau ko eni. Pea mo e ni’ihi pē ‘oku ‘osi ma’u honau ngaahi mata’itohi ‘i he ngaahi, ka ‘oku nau ngāue nautolu he ngaahi potungāue kehe, ‘oku kole ke nau ō ‘o fai ‘a e ngāue ko eni pea ‘oku fakatefīto ‘a e lava lelei ‘a e ngāue ko eni ‘i he’enau loto lelei.

Ko e me’a ‘oku ou manavasi’i au ki ai ko hono ‘oatu ko ē ‘a e fo’i fiema’u ko ē he’ikai ke toe ha’u ha taha ‘o fai ‘a e ngāue ko ia, he koe’uhí he ‘oku ‘ikai ko ha kau faiako mo’oni kinautolu ia ko e kau ō mai pē ‘o tokoni’i ‘a e fānau ‘a e kakai, pea ‘e mole leva ‘a e tokoni ko ia mei he fānau ‘a e kakai. ‘Oku mahino pē kia au ia ‘oku ‘ikai ke lesisita ka ‘oku toe tānaki atu ‘a e fo’i fiema’u ia ko ē ki he fakapiko’ia e fa’ahinga ia ko eni he omi ‘o fai e tokoni pea te nau iku ‘ikai ke nau toe fie tokoni nautolu. Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku ou pehē ai ki he fo’i lao ko ē fo’i konga ko ē ke fakakaukau’i mu’a ia he ‘e toe

fakaholomui ki he tokolahi 'oku nau fiema'u ke tokoni'i 'a e fānau ko eni 'a e kakai he ako.

'Eiki Palēmia: Sea ko e ki'i tokoni atu ai pē mo fakama'ala'ala 'a e tafa'aki ko eni me'a fekau'aki ko eni mo e totongi. Tuku pē ke u ki'i lau atu mu'a 'a e kupu 20(4)(4)

“I hono fakahā kuo tali 'e he 'Ofisi Pule Ngāue 'a e mafai fakangatangata ki he faiako kuo pau ki he taha ko ia ke ne totongi 'a e totongi lesisita kuo tu'utu'uni.”

Pea ko e tu'utu'uni leva eni 'oku 'asi atu heni ko e pa'anga 'e noa ko e ta'etotongi. 'A ia ko e fakatatau ia ki he tu'utu'uni ko ē 'oku 'oatu hangē ko ia 'oku 'asi he tēpile 4 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e totongi. 'A ia 'oku talangofua pē ia ki he tu'utu'uni ka 'e lava 'o liliu 'i he kaha'u ki ha toe fika ange.

Ko e me'a ko eni ki he kau faiako pō ako 'oku ou faka'apa'apa pē au ia ki ai mahino 'aupito pē ia founga pō ako mau fakalele pō ako mo mautolu. Ka 'oku mahu'inga 'aupito pē ia Fakafofonga ke tau fakapapau'i me'a ko ē 'oku tau 'ai ko ē ki lokiako ko e me'a pē ia te tau 'ai 'i tu'a 'apiako he taimi 'oku tau feinga ke tokoni'i ai 'etau fānau ako. 'Oku mahu'inga ia ke tau 'ai ha *standard* ke 'oua 'e holo 'etau *standard* 'i he 'etau 'alu ko ē ki tu'a 'apiako ko e 'uhinga pē 'oku tu'a ia 'i lokiako.

Ko e kau foki he me'a ko eni hangē ko 'eku lau pe 'oku taau e tokotaha ko eni ke nofo fakataha mo ha fānauako 'o faiako'i. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga pē ia ko 'ene 'ilo fakatekinikale ka ko 'ene taau. He 'oku pau foki ke vakai heni na'a ko e taha ia ko eni na'e ngāue pōpula ia ha ngaahi hia 'oku 'ikai totonu ke ofi ai ki he fānau ngaahi me'a pehē kuo pau ia ke vakai'i ia 'e he pule ngāue 'oku 'ikai ko e 'uhinga pē ko 'ene poto he faiako.

'A ia ko e 'uhinga ia Sea ko ē kuo ta'etotongi kātaki mai pē mai e la'itā mai mo ho'o tohi CV 'ohake ki he pule ngāue vave 'aupito hono *process*. Ka tau fiemālie na'a 'i ai ha me'a 'e hoko pea tau toki hahaka hake 'o talaange mani kapau pē ā na'e lesisita na'e mei 'ilo ko e tama ko ena 'oku pehē pē 'oku pehē. Ko e anga pē ia e tokoni atu ki he Fakafofonga 'oku 'ikai ko e 'uhinga eni ia ke fakafe'ātungia'i, 'ikai, ko e tokoni'i pē hono langa hake mo tokanga'i 'etau fānau mālō Sea.

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi: Mālō Sea fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā ko e kongā ko eni ki he pō ako. 'Oku 'ikai foki ko ha kau faiako faiako ia 'oku pehē 'oku totongi kinautolu ke omi 'o faiako pē ko 'enau ngāue tu'upau ia ko e faiako. Ko e ni'ihī ia 'oku kole mai 'e he mātu'a pea ko e 'uhinga hono kole mai 'e he mātu'a ko 'enau 'ilo'i ko e ni'ihī ko eni 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau lekooti faihia ko e ni'ihī ko eni 'oku falala'anga. Ko e ni'ihī ko eni 'oku nau ma'u e 'ilo 'oku fiema'u 'e he mātu'a. 'Oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pē ko e hā kaunga 'a e pule ngāue 'a e potungāue ki he ni'ihī ko eni 'oku fiema'u 'e he mātu'a ke omi 'o tokoni'i 'enau fānau ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Ki'i fakatonutonu atu pē Sea. Sea ko 'emau ki'i, ko e ki'i fakatonutonu 'oku 'i ai foki e pō ako 'a Tongatapu 6 'oku mea'i pē he Feitu'u na. Ko e kau faiako ko ē 'oku mau ngāue'aki ko e kau faiako 'o e ngaahi 'apiako. 'A ia kapau 'oku faiako...

<007>

Taimi: 1550-1555

‘Eiki Tokoni Palēmia: ... foomu 6 hangē ko e me’a ko ia na’e me’a ‘aki ‘e he Palēmia. ‘Oku mau tui ki he me’a ko ia. Pea kapau ‘oku faiako foomu 6 ‘a e tokotaha ko ia ‘i Tonga *High* ‘i ha lēsoni hangē ko e hisitōlia. ‘Oku mau kole pē ke ha’u ‘o faiako ‘i he hisitōlia pē ko ē ‘oku ne ako’i ‘i Tonga *High* ki he foomu 6 ‘i he kau foomu ko ia ‘a e vāhenga ke mahino ‘oku tatau hangē ko e me’a ko ia na’e tokanga ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmia.

Ka ko u kole pē au ki he Fakafofonga tukukehe kapau ‘oku nau ‘ai kehe ‘enautolu ia ka ko e anga ia ‘emau, ‘a e fakamatala ko ia ki he pō ako ko ia ‘oku fakahoko. ‘Oku ou tui ‘oku mahu’inga pē ke ‘oatu e kau faiako. ‘Oku ‘i ai e kau ngāue ia ‘oku ‘ikai ke nau ‘ilo ‘enautolu ‘a e silapa ‘e palopalema ia ki he tamaiki ako he taimi te nau foki ai ki faleako. Mālō Sea.

Tui ‘oku laka ange me’a ‘oku ako he fanau he pō ako ‘i he ako ‘i loki ako

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: Mālō Sea pea ‘oku ou fakamālō heni ki he Tokoni Palēmia. ‘Oku mahino ‘aupito ‘a e me’a ‘oku me’a ki ai ‘a e Tokoni Palēmia he ‘oku ‘i ai pē mo e pō ako ‘a Kolofo’ou ‘oku fakalele pea ‘oku ngāue’aki ‘a e kau faiako ‘oku nau ‘osi ma’u tikite ‘i he faiako mo taukei ‘aupito ‘i he faiako. Ko ‘eku ‘uhinga ‘aku eni ki he ngaahi pō ako ko eni ‘oku nau ha’u kotoa ‘i he malumalu ‘o e kongā ko eni, ‘a ia ‘oku ‘ikai ke hangē ko e pō ako ‘a’aku ko e pō ako ‘a e Tokoni Palēmia. ‘E ta’ofi leva ia ha hanga ‘e ha mātu’a ‘o kole pē ha taha ki hono ‘api ke ‘alu ange ‘o tokoni’i ‘enau fānau. Ko e me’a ia ‘oku ou ‘uhinga ki ai, pea ‘oku ou fie fakahā heni ke mea’i ‘e he Fale ko e ‘ū pō ako ‘ū pō ako lahi koe’uhi ko e pehē ko ē ke ‘ai ke tatau ‘a e me’a ‘oku fai ‘i loki ako mo e me’a ‘oku fai he pō ako. ‘Oku laka mama’o ange ‘a e me’a ‘oku ako ‘e he fānau he pō ako ‘i he ngaahi me’a ‘oku nau ako ‘i he ngaahi loki ako.

‘Eiki Palēmia: Kole atu Sea ke fakatonutonu atu ‘a e Fakafofonga koe’uhi ‘oku ne tukuhifo ‘a e kau faiako ‘i loto ‘apiako. Ko e fakatonutonu eni Fakafofonga. Ko e fakatonutonu Sea he ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o talamai ‘oku kovi e kau faiako ia ko ē ‘i loki ako. Kole atu ki he Fakafofonga ke tuku e tuku ki lalo tukuhifo pehe’i ‘a e kau faiako. Mālō.

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: Mālō Sea. Na’e ‘ikai ke ‘i ai ha’aku lea ‘oku kovi e kau faiako ika ‘oku fakalahi ‘a e ilo ‘a e fānau ako ‘i he pō ako ‘i loki ako.

‘Eiki Palēmia: Kapau ‘e foki ‘a e Kalake ki he hiki ko eni ‘etau lekooti na’a ne talamai ‘oku laka ange ‘enau kau faiako he kau faiako ko eni ‘i loki ako. Ko e lea ia na’e tō mai na’e me’a’aki ‘e he Fakafofonga Fika 2. Tukukehe kapau na’e hala ‘eku fanongo.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Kātaki ko e tokanga ki heni ko e tu’unga ko ē ola ‘o e ako. Ko e me’a ko ē ‘oku mo feme’a’aki mai ki ai mahino ‘aupito. Ko e founga ‘a hono ngāue’aki ‘o e faiako pea mo e founga ‘oku ‘omai ‘aki pea ko e ola ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga pea ‘oku mahino ‘aupito. Ko e taha foki ‘a e ngaahi vaivai’anga ‘o e lao he taimi ko ē ‘oku fa’a hiki pehē ni ai, tonu ia ki he’ene nofo ko ē ko ē ‘i Nuku’alofa kae ‘ikai ke tonu ia ki he’ene nofo ko ia ‘i Niua pea ‘uhinga pehē ‘a e anga e fakalea.

Ka ko e taumu’a ko ē ‘oku ‘omai ‘oku fai atu ai ‘a e faka’amu ‘a e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Potungāue Ako, ke tauhi ‘a e molumalu ko ia ‘o e kau faiako mo hono ‘ilo’i

ko ia kinautolu hono fakalesisita ‘a eni ‘oku ‘omai. Pea ‘i he’ene pehē ‘oku ‘i ai ‘a e kau faiako ia ‘oku pāte’i ‘aupito, ka ‘oku ‘ikai ke nau toe faiako kinautolu pea ‘oku fai ai ‘a e tokanga ko eni ke fai ha femahino’aki ai.

Kae ‘oatu ha ki’i taimi nounou ‘e Tongatapu 2 ke faka’osi’osi mai ho’o tokanga mai. Ko e lao ko eni foki ko e fu’u lao matolu ‘i he faka-Pilitānia pea mo hono faka-Tonga ka ko e fu’u potungāue lahi taha pē eni ‘i Tonga ni. Ka ko ia ‘oku ‘oatu kia koe ke faka’osi’osi mai ho’o tokoni ki he tu’unga ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e tu’utu’uni mālō.

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: Mālō ‘Eiki Sea. Ko u tui mahalo kuo mahino ‘etau lau ki he pō ako neongo ‘oku ou kei tui pē ‘oku ‘ikai ke totonu ke fakamālohi’i ‘o e lesisita ‘o e ni’ihi ko eni ‘oku nau fakahoko ‘a e pō ako.

Tokanga ke toe fai hano vakai’i fakalea he Tepile 1 peesi fakatonutonu

Ka tau hoko atu ki he ngaahi me’a ‘oku ou tokanga ki ai. Ko e ngaahi tēpile ‘Eiki Sea ko e tēpile 1 ‘i he peesi 18 ko e fakamatala ko eni kamata ‘a e fakamatala mataiiki ko eni ‘i he ‘osi ‘a e lisi ‘o e ni’ihi ‘oku faiako pea ‘oku pehē ai, kuo pau ke fakakakato ‘a e foomu ko eni ‘e he faiako pule ...

<008>

Taimi: 1555-1600

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: ... ‘o e ‘apiako he ako’anga takitaha kau ki ai ‘a e ngaahi ako ‘a e Pule’anga mo e ngaahi ako makehe pea hoko atu ai. ‘Oku ou tokanga atu ki he, ki he lea ko eni ko e **ako makehe** ‘oku, he ‘oku hā ‘i he, ‘i he faka-Pilitānia ko e *Government’s Schools* ko e *Non-Government’s Schools*. Ke ‘ai pē ke, ke pē ‘e lava pē ke ‘ai ke pehē **ngaahi ako makehe mei he ngaahi ako ‘a e Pule’anga**. He ko e tu’u ko ē ‘a e ako makehe he taimi ni ‘e lava pē ke faka’uhinga’i ia ko e ngaahi *special schools* he ē, ‘a ia ko e ki’i me’a si’i pē ke ke toe fai pē ki ai ha vakai.

Fokotu’u ke liliu ‘a e lolotonga faiako ki he taumu’a faiako

Ko e hoko hake pē ‘i he peesi ko ia ‘i he lisi ‘o e ni’ihi ‘oku ‘asi ia ko e lisi ‘o e ni’ihi ‘oku nau lolotonga faiako ‘a ia ko e fa’ahinga ia ‘oku lolotonga faiakó. Pea hoko hake ‘i ai ‘i he mata lalahi pē lisi ‘o e ni’ihi ‘oku taumu’a ke nau faiako. Pea ‘e hoko hifo ‘i ai ‘oku pehē leva ia ‘oku hā ‘i lalo ‘a e ni’ihi ‘oku lolotonga faiako. Ko e fokotu’u ke liliu ‘a e lolotonga ki he taumu’a he ko e ‘uhinga ‘a e konga ko eni ki he ni’ihi ‘oku taumu’a faiako ka ‘oku ‘ikai ko ha ni’ihi ‘oku lolotonga faiako ‘a ia ko e lolotonga faiako ia he konga ki ‘olunga aí.

Ko e hoko pē Sea Tēpile 2 ko e fanga ki’i me’a iiki pē ko e ...

Tali Pule’anga fakatonutonu ke ngāue’aki fakalea ngaahi ako kehe mei he Pule’anga

‘Eiki Palēmia: Sea kole pē ki he Fakafofonga ki’i tokoni atu pē ke, ke tau ‘alu ‘alu ai pē ai tau muimui atu pē ai. Tali au he motu’a ni ia ‘a e fakatonutonu ko ē ko e ‘uhinga Pule’anga mo e **ngaahi ako kehe mei he Pule’anga**, hangē pē ko ē na’e fokotu’u mai ‘e he Fakafofonga pea mo e ni’ihi ko ē ‘oku, ko e, ko e fakalea ko ē ‘e taha pē ko e teu faiako

‘a ia ko e ‘uhinga ko ‘enau ‘amanaki ke nau faiako. ‘A ia ‘o hangē pē ko ē ko e fokotu’u pea ‘oku mahalo ko e, ‘oku ‘ikai ke, ke, ke toe fakahoko mai ange kātaki Fakafofonga Fika 2 ho’o fokotu’u ki he to’o e lolotonga kae ngāue’aki ‘a e ko e hā ‘a e fo’i lea ko ia kātaki?

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: Ko ia ko e lea pē ‘oku ngāue’aki mai ‘aki ‘i he, ‘i he ‘i he konga ko ē he konga ki mu’a mo e ngaahi konga kehe ‘o e, ‘o e, mahalo ko e *mistype* pē eni ia ki he fa’ahinga ko ē ‘**oku taumu’a ke faiako**. ‘A ia ko e ...

‘Eiki Palēmia: Sai pe ia Sea.

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: ‘A ia ko e, ‘oku hā ia ko e ni’ihi ‘**oku taumu’a ke faiako**.

Tali fokotu’u fakatonutonu liliu ki he taumu’a ki he faiako

‘Eiki Palēmia: Sai pē ia Sea. Tali e tali pē he motu’a ni ia ‘a e fokotu’u fakatonutonu ko ia. Taumu’a ki he faiako. Mālō.

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Kuo tali ‘e he ‘Eiki Minisitā Ako ‘a e fakatonutonu ko ē ‘o e, toki ‘omai he Kalake ‘a hono, ‘a e taumu’a pea mo e feitu’u ‘oku ‘i ai. Kae hoko atu ‘e Tongatapu 2.

Kole fakamahino ‘uhinga te’eki mali mo e ‘ikai mali ‘i he kupu(a) Tēpile 2 peesi 19

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: Mālō ‘Eiki Sea ko e ki’i toe si’i pē ko e ki’i me’a pē eni ‘e ua pea, ko e Tēpile 2 ‘i he peesi 19 ko e ko u tui mahalo ‘oku ‘asi ai e kupu(a) ngaahi fakamatala fakafo’ituitui. Pea ko e ‘uluaki leva ko e ngaahi fakamatala faka’ilonga ‘o ‘alu hifo ai e hingoa, hingoa loto, hingoa kehe, tangata mo e fefine pea hoko hifo ki he tu’unga fakamali ‘oku ‘asi ai e me’a ko e **te’eki mali** mo e **‘ikai mali**. ‘Eiki Sea ‘oku, ko u tui mahalo ko e ongo me’a ko eni ‘oku na ‘uhinga tatau pē pe ko e hā ha fa’ahinga ka ko u mahalo ‘e sai ange pē ke tu’u e **‘ikai mali** kae to’o ā e **te’eki mali**. Ko e ‘ai pē ke hā pē ha me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā.

Tokanga ke fakamahino’i totongi lesisita mei he totongi fakata’u hā peesi 30 Tēpile 4

Ko e faka’osi pē Sea ko e, ko e peesi 30 ‘i he Tēpile 4 hangē ko e me’a nau lave ki ai ‘anenai ange kapau pē ‘e toe ‘ai mo ha, ke fakamahino’i ‘a e totongi lesisita mei he totongi fakata’u. Ko e ngaahi tēpile kehe ko u tui ‘e toki lava pē hano toe siofi fakalelei ‘e he kau ngāue ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘o toe fai pē ki ai ha’anau ngāue. ‘Eiki Sea mālō ‘aupito e ma’u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

Tali Palēmia ki he faka-Tonga ongo lea fakapilitānia *never married & single*

‘Eiki Palēmia: Sea mālō ‘aupito e ma’u faingamālie. Kae ‘oatu ai pē ha tokoni fakama’ala’ala ki he me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga Fika 2. Fekau’aki ko eni

pea mo e **te'eki mali** mo e **'ikai mali**, ko e feinga pē ia ke fakatokanga'i 'a e fo'i lea ko ia ko e *never married* 'o ui leva ia ko e **te'eki mali** pea ko e *single* 'o ui ia ko e **'ikai mali** 'a ia ko e, pea kapau 'oku toe 'i ai ha ngaahi faka-Tonga ia 'e taha 'oku, 'oku lelei ange ka ko e tu'u pē eni he taimi ni hono faka-Tonga'i ko ena 'a e *never married* ko e **te'eki mali** pea fakatonga'i e *single* ko e **'ikai mali**. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: 'E kātaki 'Eiki Minisitā Lao mai ha'o ki'i fakatonutonu ki heni pē ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai ko e 'uhinga foki ko e faka-Pilitānia eni pea 'oku 'i he Feitu'u na e tafa'aki ko eni ...

<009>

Taimi: 1600-1605

Sea Komiti Kakato: ... ke 'omai angé 'a e fo'i faka-Tonga ko iá, **te'eki** mo e **'ikai**.

'Eiki Tokoni Palēmia: Tuku pe ke u ki'i tokoni atu pē Sea. Mahalo ko e 'uhinga pe foki eni ia kapau na'a te 'osi mali ka 'oku te 'osi, kapau 'oku te *single* kita ia he taimi ni pea te *single* pē kae 'oua te te hanga 'e kita 'o 'ai ko ē me'a. Ka 'oku 'ikai ke 'ilo pe ko e hā e me'a 'oku nau fu'u fie 'ilo pehē ai kia tautolú.

Lord Tu'ivakanō: Sea, kātaki fakamolemole na'e 'ikai ke fehu'i ki he Tokoni Palēmiá ko e fehu'i ia ki he Minisitā Laó koe'uhí na'a ne a'usia 'e ia.

'Eiki Minisitā Lao: Sea mahalo ko e fiema'u pē ke tohi mo e meimei fie malí.

Sea Komiti Kakato: 'Oku ou fakatokanga atu ai 'e Hou'eiki ko hono 'uhingá 'i he taimi ko ē 'oku liliu ai e me'a ko ení ke mou hanga 'o tali pe 'ikai ke mahino. 'I hono 'omai ki heni ke faitu'utu'uni atu ai e Komiti Kakato pea 'ave ki he Fale Alea 'o Tongá.

Ko e faingata'a foki eni he 'oku ki'i fepaki eni pea te u tuku atu pe ki he 'Eiki Minisitā Fonuá pea ko e toe faifekau foki. Koe 'uhingá ke ne fai mai ha ki'i me'a 'e tokoni mai pe ki he *never married* pea mo e *married* na'a tokoni mai ai he tafa'aki fakaelotú. Kātaki 'Eiki Minisitā neongo ho'o 'Eiki Minisitā ka ko u kole atu pe he tafa'aki ko e faifekau 'a e Feitu'u na mālō.

Fokotu'u ke ngāue'aki te'eki mali mo e 'ikai mali 'oku mahino lelei pē

'Eiki Minisitā Fonua: Tapu mo e Feitu'u na Sea, me'a pe taha ko u 'ilo au ki ai ko e kelekele pe mo e 'u me'a e fonuá. Ka ko u fakalavelave pe au ki he *never married* ko ha taha 'oku te'eki ai ke mali. 'A ia 'oku fakalea fakapālangi ia ko e *bachelor* ia, ko ha taha ia 'oku te'eki pē ke mali ia. 'Oku 'i ai pe mo e hingoa ki he kakai fefiné te'eki malí ka 'oku faingata'a kia au e fo'i lea fakapālangi ko iá ke u pu'aki. Kiate au ko e tu'u ko eni hono fakalea ko e lea faka-*education* foki ena kapau na ko ha me'a fakateolosia 'e ki'i ngali tonu ange ha'aku fakalea atu. Ko u pehē Sea ke tau tuku pe mu'a hē **te'eki malí** mo e **'ikai malí** pea toki mahino ai e utoú mo e veté mo e malí. Mahalo 'oku maama lelei pe hē Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā Fonuá pea 'oku 'i ai e fakamālō atu ki hono 'omai eni ke fai ki ai e me'a. Mahalo kuo tau maau ki he tu'unga ko eni 'oku fai e feme'a'aki ki ai. Pea ko u fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā Laó 'i ho'o tokoni mai ki heni mahu'inga 'aupito ho'o tu'unga ko eni.

Ko e fakatonutonú 'oku taha pē, 'oku ua e fakatonutonú ko ia 'e Kalake, 'a eni he 'ulu'i lisi pea pehē foki ki he tu'u hono 2. Ko e konga pe ia 'oku fai hono fakatonutonú mou me'a mai pe ki ai ki he papa. Te u kole heni ki he Komiti Kakatō Ngaahi Tu'utu'uni Lesisita 'o e Kau Faiako ki he Akó 2002 mou tali fakataha mo e fakatonutonū kātaki hiki homou nima.

Dr. 'Aisake Eke: Ka u ki'i fakahoha'a atu pe Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io, te ke toe me'a mai, me'a mai 'e Tongatapu 5.

Tui tonu ke nofo pē Potungāue Ako ki he faiako 'i loki ako kae 'ikai ko e koló

Dr. 'Aisake Eke: 'Io, Tapu pe pea mo e 'Eiki Sea ka e pehē ki he Komiti Kakato kae fai pe ha ki'i lave atu ki he kaveinga ko ení. 'Oku mahino pe foki ko e 'ai eni ke lesisita kau faiakó ka ko u pehē pe 'oku fu'u lahi ko 'etau 'ai foki e laó 'oku 'i ai pe konga 'oku tonu ke tau 'i ai kae 'oua 'e 'ai ngaahi konga te ne hanga 'e ia 'o uesia 'a e me'a ko ení. Tautautefito ki he hangē ko e lave ko eni hangē ko e fanga ki'i pō akó.

'Oku totonu ke nofo pe 'a e Potungāue Akó ia 'i he fa'ahinga ko ē 'oku nau o 'o faiakó, 'oku nau fai ko ē faiako *full time* 'i he me'a. Koe'uhí ka nau lava 'o tokoni'i nautolu ke nau a'u ki he tu'unga ko ení. Ko e 'alu ko eni 'o a'u atu ia ki he ngaahi *informal schools* hangē ko e *community*, fu'u lahi ia Sea. Na'e 'i ai pe me'a na'á ku fanongo pe au ki he me'a ne me'a mai'aki 'e he 'Eiki Palēmiá 'o pehē ko ē ko e taumu'a ia e me'a ko ia ke fakapapau'i ko e ni'ihí ko ē 'oku faiakó 'oku 'i ai honau 'ulungaanga lelei ke malu. Ko e fatongia ko iá 'oku fai ia hangē ko 'emau 'ofisi ko eni 'amautolu *constituency* 'oku mau vakai'i 'emautolu e tafa'aki ko iá. ...

<010>

Taimi: 1605-1613

Dr. 'Aisake Eke: ... Ko e kau faiako ko eni 'oku nau lava 'o ma'u 'a e taukei mo nau 'ilo e lēsoni ko ia 'o tatau pē ia mo ha ni'ihí 'oku nau faiako mo ha ni'ihí 'oku nau ngāue fakapule'anga pē 'i ha feitu'u kehe, te nau lava nautolu 'o fai 'a e ngāue ko ia, koe'uhi ko e kole pē kia nautolu. 'A ia ko 'eku sio au heni fu'u lahi 'a e *scope* mo e feitu'u 'oku 'alu ki ai 'a e lao, tonu ke nofo pē ia 'i he loki ako. Pea 'ikai ngata ai hangē ko e ngaahi ako teolosia, hangē ko e ngaahi ako teolosia ko e tu'u foki ko ē ko e ako, 'a ia ko eni foki 'oku kau heni, lele pē mei he ako *kindy* 'o 'alu a'u ki he 'univesiti 'i he fo'i lao ko eni. Ka ko e tu'u foki e Lao 'Univēsiti ia 'a e ako mā'olunga ange 'oku nofo ia 'i he malumalu ko ē 'o e ma'u mafai ko ē ko ē 'a e *TNQAB*, nautolu ko ē ma'u mafai ko ē, ma'u mafai ma'olunga.

Tui 'ikai hano maumau ke lesisita kau faiako kae 'oua fakangaloku ke faingofua ai ngāue

'Eiki Palēmia: Fakatonutonū atu Sea kātaki. Fakatonutonū atu. Ko e kātōa 'a e 'ū ako 'i Tonga ni 'oku lesisita he Potungāue Ako. Ko e fatongia 'o e *TNQAB* ke nau vakai'i 'enau polokalama faiako, 'enau fakapolokalama ko ē 'oku fakalele pē 'oku 'i ha *standard* fakatatau ki he me'a 'oku 'omai ko ē mei he *TNQAB*, 'ikai ke nau sivilisi'i 'enautolu e kau faiako Sea. Kae tuku pē ke 'oatu ha ki'i fakama'ala'ala.

Ko e Potungāue Mo’ui ‘oku lesisita ‘a e kau ngāue ‘i he Potungāue Mo’ui. Ko nautolu pē ‘oku fakamafai fakalao ke nau fai ‘a e ngāue faka, tau pehē fakatoketā pē fakaneesi. He ‘ikai ke tu’u hake pē ha taha ia ‘o ha’u ‘o fai ‘a e ngāue ko ia ‘a e toketā ko ia ta’e’osi lesisita he Tonga *Medical Association*. ‘A ia ko ‘eku ‘uhinga pē ‘aku ki ai ‘oku hangē ‘oku tau feinga’i ke fusi hake ki ‘olunga ka tau hanga pē ‘o fakangaloku ‘a e ngaahi tafa’aki ‘e ni’ihi, ko e ‘uhinga pē he ‘oku faingofua ai ‘etau ngāue. Kole atū ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano maumau, tau tokoni fetokoni’aki ke vave ange ‘a e *process*.

Faka’atā kupu 3 (h) ngāue fakafaiako ‘i tu’a mei loki ako pē ‘i he kominiutī

Ki’i me’a pē ‘e taha ‘oku ou tui ‘e tokoni ia ki he me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a Tongatapu 5. Ko e 3 (h), kapau pē ‘e me’a hifo ki ai, ko e taha ‘oku ne fakahoko ha ngaahi ngāue fakafaiako ‘i tu’a ‘i he loki ako pe ‘i he komiunitī, kulupu ‘o ha tamaiki ako ‘e toko 5 pē lahi ange te u fakamanatu atu pē ‘a e fakangatangata ko ia ‘oku, kapau ‘oku toko 4 ia ‘o faai ki lalo ‘oku ‘ikai ke kau ki ai ‘a e me’a ko eni, mālō Sea.

Dr. ‘Aisake Eke: Sea tapu pea mo e Feitu’u na pea tapu ki he Hou’eiki ‘o e Komiti Kakato. Fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā Ako, ko kimautilu ko eni kau *accountant* ‘oku ‘i ai ‘emau polofesinale. Ka ‘oku mau hanga pē ‘emautolu ia ‘i he me’a fakapolofesinale ko ia ‘a e ngaahi tu’unga fakaako mau lava ‘ave ki ai ‘a e ‘ū tikite mo e ‘ū me’a ‘oku mau pehē ko e tu’unga ako. ‘Oku ‘i ai ‘a e fanga ki’i kau tauhitohi ia ko e kau ako tauhitohi pē ia ‘i heni. ‘Oku ‘ikai ke mau hanga ‘emautolu ‘o fakata’e’aonga’i kinautilu, ka ‘oku mau tokoni mautolu ia koe’uhi ke fakalalakala ‘enau ‘ilo.

Ko e me’a ia ‘oku ou pehē ai ko ē ‘oku fu’u lahi, fu’u *overbearing*, fu’u tōtu’a, totonu ke tuku mai, nofo pē Potungāue Ako ia ‘i he loki ako ‘i he taimi ni, kae tukuange ‘a e tafa’aki ia ko ē he koe’uhi ko e faiako ia ko ia ‘oku ‘ikai ke fakangatangata pē ‘ia nautolu faiako ‘oku toe ō atu mo mautolu ia ‘o tokoni koe’uhī pē ia ko ‘emau tokoni. ‘A ia ‘oku ou pehē ‘e au fu’u lahi, nofo pē lao ia ko eni ‘i he ako, he ko e lave ko eni ki he me’a ko eni ‘i he *TNQAB* ‘oku ‘ikai foki ke kau ‘a e ngaahi ako teolosia ia ‘ia nautolu, ko e ako ma’olunga foki ia, ‘i hono *define* ‘a e me’a ko ia, ‘ikai ke kau nautolu ia ai. Pea ‘i he’ene pehē leva ko e me’a ‘oku ou hoha’a ai ko e fu’u lao ko eni fu’u tōtu’a fu’u lahi.

‘Eiki Palēmia: ‘Ai ke kole ange ki he Fakafofonga kapau te u fakatonutonu atu Sea, ‘oku kau ‘a e ‘ū ako mā’olunga. Ko e ako teolosia pē ‘oku *exempt* ‘a e hono lesisita nautolu he Potungāue Ako, ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku ngāue pehē ai ‘a e *TNQAB*. ‘Oku ‘ikai ke kau ‘a Sia’atoutai ia ‘i he fiema’u ke lesisita. Ko e ngaahi ako teolosia mo e ako fakalotu ‘oku ‘ikai ke kau ia ‘i hono lesisita Sea. Ko e fakamanatu pē ki he Fakafofonga fika 5, ka ‘oku ou kole fakamolemole kapau ‘oku pehē ‘oku fu’u lahi.

Ka ko e hā hono maumau, ko au Sea ‘osi lesisita au, ‘a ia te u lava au ‘o faiako he ‘oku ‘osi ‘i ai ‘eku lesisita ‘aku ia ke u faiako. Ko e ‘uhinga pē au ia he taimi ka fai ai ha pō ako ‘oku ‘ikai ke ha’u ha faiako pea u ‘alu au ‘o faiako. Lava lelei pē mo Tongatapu 5 ia ‘o lesisita ka ‘oku ‘uhinga kapau ‘oku, ko e ki’i fo’i ngāue ko ia ‘oku si’isi’i ‘i he ‘aho ke ne fai ai, ko e hā hono kovi ‘o kapau ko ho’o ‘uhinga ke fusi tautau kātoa kia kinautilu ‘oku nau hanga ‘o tokoni’i ‘etau fānau, ki ha fo’i *standard* pehē. Ko e ‘ai angé kapau ko ha fo’i taautaha ia, hangē ko ia na’a ku fakamanatu angé kapau ‘oku tokosi’i he nima, me’a pē ia ‘a e *parents*, ka ko e taimi ko ē ‘oku fakatokolahi ai, pea ‘oku faka’amu leva ‘a e potungāue ‘oku tonu ke hiki’i ki ha fo’i tu’unga pau, mālō Sea.

Dr. 'Aisake Eke: Mālō 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Feitu'u na ko e kaveinga mahu'inga foki 'a e fo'i lao tu'utu'uni ko eni Sea, ka 'oku ou 'eke ange pē ki he 'Eiki Palēmia, na'e anga fēfē hono lesisita 'a e Feitu'u na koe'uhi ke u hū atu ai pē mo au, na'e fakakau ia 'i he *exempt*? Ke ta hū ai pē ā.

Sea Komiti Kakato: Mālō, 'e 'Eiki Palēmia mo ki'i me'a hifo, mo ki'i me'a hifo ...

'Eiki Palēmia: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Ko e taumu'a foki 'o e ngāue ko eni ko hono 'uhinga ke mea'i ai 'a e kau faiako mo kinautolu 'oku *current* mo kinautolu 'oku 'ikai - 'osi. Pea ko e tu'unga pē ia 'oku fai 'a e tokanga ko ē ki ai. Ko ia ai 'e, te tau ui atu 'e, ke ne fai ha feme'a'aki kae fai hano pālōti'i 'a e Tu'utu'uni ko eni ki he Lesisita 'o e Kau Faiako 'i he Ako 2021.

Pālōti tali Ngaahi Tu'utu'uni Lesisita Kau Faiako ki he Ako 2021

'Oku ou kole atu ko ia 'oku mou loto ke tali 'a e tu'utu'uni ko eni, mou kātaki 'o hiki homou nima, 'ikai he 'ikai te ke toe me'a mai koe 'e Fakafofonga 'Eua, hoko atu 'a e pālōti mo e fakatonutonu.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a e 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Toutai, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili. Loto ki ai 'a e toko 11.

Sea Komiti Kakato: Mālō, ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai kātaki 'o hiki homou nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai 'a 'Uhilamoelangi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pohiva Tu'i'onetoa, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'ikai ke loto ki ai 'a e toko 5.

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu kuo tali ia 'a e tu'utu'uni ko ia, kātaki 'ai homou teuteu, tau liliu 'o Fale Alea.

(Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki hono me'a 'anga)

'Eiki Sea: Hou'eiki toloi 'a e Fale ki he 10 'apongipongi.

Kelesi

Kelesi - Tutuku - Taimi 405 efiafi.

<005>